

Az ötvenedik Z-füzetet tartja kezében az olvasó. A sorozatban eddig huszonnyolc író verseskönyve, elbeszéléskötete, regénye, színdarabja, tanulmánya, publicisztikai írása, fordításkötete jelent meg. Másodízben tesszük közzé tudományos konferencia anyagát. Örülünk, hogy ötvenedik kötetünk éppen a Marx Károly születése 175. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülészek anyagát tartalmazza, ahol közgazdászok, társadalomtudósok, filozófusok, írók, történészek, esztéták érveltek a marxi világlátás időszertege, korunkat meghatározó aktualitása mellett, szembeállítva azokkal a nézetekkel, amelyekről a marxizmus egyik múlt századi hazai népszerűsítője így írt: „... mily elfogultak a kurtársak, ha a jelen viszonyoktól eltérő eszményi ciliók futrognak szobán.”

Marx – ma

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

Z-füzetek/50

Marx – ma

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

BUDAPEST

Z-füzetek/50

A sorozatot szerkeszti
SIMOR ANDRÁS

Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV

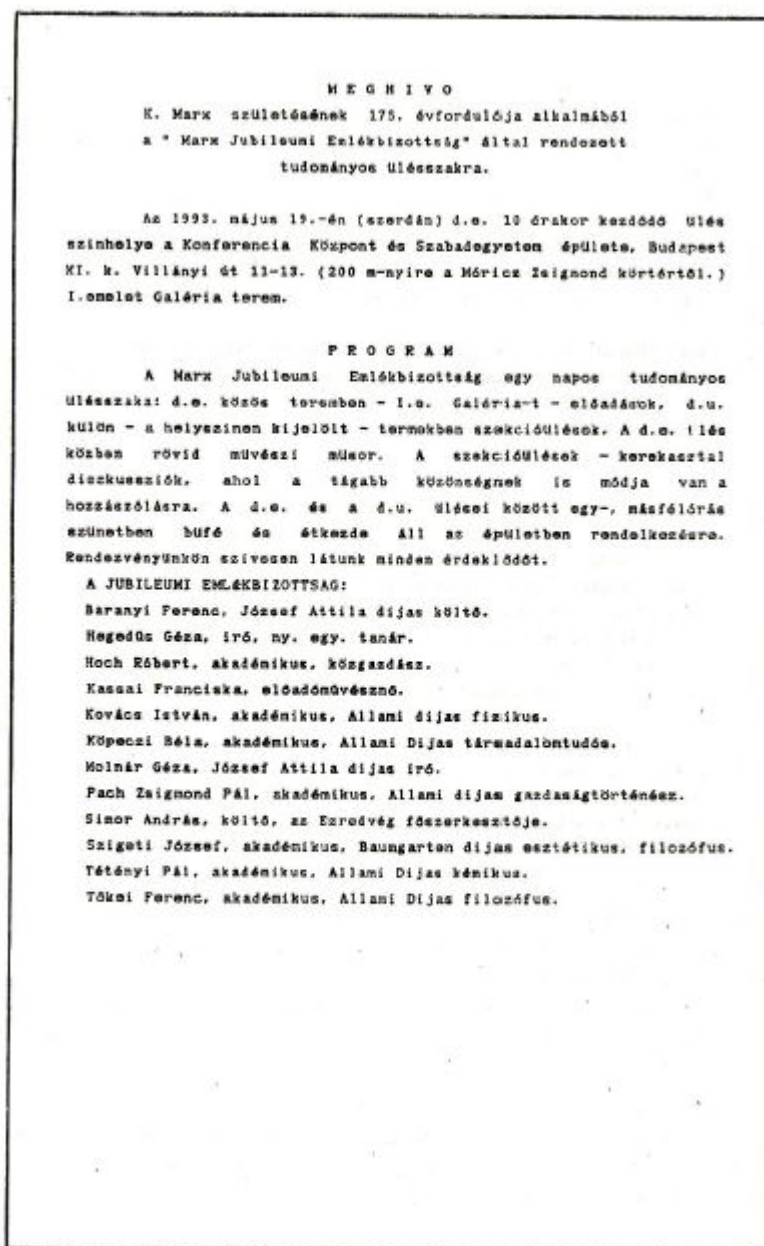
© Szigeti József, 1993

Az ötvenedik Z-füzetet tartja kezében az olvasó. A sorozatban eddig huszonnyolc író verseskönyve, elbeszéléskötete, regénye, színdarabja, tanulmánya, publicisztikai írása, fordításkötete jelent meg. Másodízben tesszük közzé tudományos konferencia anyagát. Örülünk, hogy ötvenedik kötetünk éppen a Marx Károly születése 175. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülészek anyagát tartalmazza, ahol közgazdászok, társa-

dalomtudósok, filozófusok, írók, történészek, esztéták érveltek a marxi világlátás időszerűsége, korunkat meghatározó aktualitása mellett, szembeszállva azokkal a nézetekkel, amelyekről a marxizmus egyik múlt századi hazai népszerűsítője így írt: „... mily elfogultak a kortársak, ha a jelen viszonyoktól eltérő eszményi célok forognak szóban.”

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

ELŐADÁSOK [Kezdet pontban 10 óra.]

Szigeti József: Megnyitó szavak.

Köpeczi Béla: Marx és a kultúra problematikája.

Gedő András (fil.tud.dr.): A marxizmus a filozófiában – a filozófia a marxizmusban.

MŰVÉSZETI műsor: dalok gitárkísérettel – Kassai Franciska előadóművész. Versek és Florilegium Marx önvallomásaiból (válogatta Wirth Adám) – előadja Bay Gyula eszményűvész. – SILENT.

Hoch Róbert: Marx és a kapitalizmus restaurációjának problémája.

Jennitz János (a törttud.dr.): Marx és a munkásmozgalom.

Szardahelyi István (ir.tud.dr.) Marx és a művészet.

Sinor András: Marx és a múlt századvég baloldali magyar íróértelmsége.

SIKNCIOLÉSEK [Kezdet szükség szerint 2 vagy 1/2 3 óra]

- a.) A marxista filozófia és fejlődése. – Wirth Adám. (szv. fil.tud. kand.)
- b.) A marxista értékelés és kritikái. – Vigh László. (szv.)
- c.) Marxizmus és művészet. – Szardahelyi István. (szv.)
- d.) A szocializmus problémája Marxnál. – Juhász János. (szv. közg. kand.)
- e.) Marx és a munkásmozgalom. – Erdényi Tibor (szv.törtud.dr.)

Am ülésnek TAMOGATÓI a következő tudományos, művészeti, társadalmi egyesülések: Marx Károly Társaság, Ezredvég folyóirat, Nagy Lajos Irodalmi és Művészeti Társaság, Zrínyi Miklós Irodalmi Társaság, Május 1. Társaság, Marxista Ifjúsági Szövetség, Baloldali Alternatíva Egyesülés, Szocialista Baloldali Tömörülés.

SZIGETI JÓZSEF

Marx születésének 175. jubileuma

Nagy emberek, az emberiség nagyjai jubileumán – miért, miért nem? – gyakran jut eszembe Goethe elhunyt barátja, Schiller emlékét idéző néhány sora. Az, amelyben törekvései lényegét, szellemi arculatát állítja elénk.

*Indessen schritt sein Geist gewaltig fort.
In's Ewige des Wahren, Guten, Schönen,
Und hinter ihm, in wesenlosem Scheine,
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.*

Vagy magyarul Rónay György szép fordításában (két apró, az alkalom kívánta változtatással):

*És szelleme fenn szárnyalt – magasan,
A Szépség, Jóság, Igazság egében,
S mögötte létlen árnyként elmaradt az,
Mi bennünket mind megköt, az alantas.*

Talán azért jutottak régebben és jutnak eszembe ima, is ezek a sorok, mert ifjúságomban az emberi nagyság ,hivatástól független, tehát lattól független, hogy tudós, művész, invenciózus mesterember-e az illető (ne feledjük: Schiller harangöntésről szóló dalához írt *Epilógus*ában éleszti Goethe költőtársa emlékét!) a bármely téren érvényesülő nagy emberség úgyszólván egyetemes mértékét véltem meglelni bennök.

De helyénvaló-e felidézni e sorokat, éppen Marxról szólva, arról a férfiúról és harcosról, aki mostoha hétköznapijában személy szerint is, a kapitalista világvárosok szellemi proletárjaként, végig kellett, hogy élje a polgári társadalom valamennyi közönséges, alantas és brutális tényét. Olyan kétségbeejtő és megalázó helyzetiekbe jutva, hogy időmként még saját legszemélyesebb jogát is kétségbe vonta, hogy neki, az emberiség szabadságáért küzdő forradalmárnak, szabad volt-e családot alapítania?! De nem azért lett – ezt ne feledjük – a munkás osztály és vele az egész társadalmi haladás – erkölcsileg és elméletileg – páratlan tisztaságú úttörőjévé, mert intellektuális proletár volt. Azért kellett intellektuális proletárrá lennie, mert a hivatalos társadalom nem bocsájtotta meg neki eredendő bűnét: az igazság kimondását és következetes képviselését. Ha valaki, ő aztán választhatta volna a könnyebb utat is! Nemcsak az akadémikus pályafutást, amire tudása és gondolati energiája predestinálta, hanem a köztiszteletnek örvendő nagy államférfiét, amihez felesége Jenny von Westphalen unokatestvére, a 48-as forradalmat leverő porosz reakció militáns belügyminisztere – még a forradalom előtti időkben – szívesen hozzásegítette volna. Minit ahogyan hozzásegítettek és hozzásegítenek a köztiszteletben álló tudós férfiú státuszához másokat, akik elárulták a haladás ügyét. Történelmi példákért nem kell ugyan a szomszédba menni, de mehettünk éppenséggel oda is.

Így hát azt hiszem nagyon is helyénvaló a Goethe idézet! Hiszen az élet alantas dolgait – ezek ellen küzdve – lehet és kell is magas és magasztos szempontokból értékelni – úgy, ahogyan ezt Marx tette. Másfelől lehet magas és magasztos eszméket és törekvéseket nagyon alantas szempontokból nézni és megítélni, helyesebben elítélni, mint ahogyan ez Marx elméleti és. gyakorlati munkájának eredményeivel, élete művével éppen napjainkban felfokozott módon történik. Ami akkor is hazug és jogosulatlan, ha éppen mi, akik Marxban és a marxizmusban változatlanul történelemformáló, eleven erőt látunk, nem feledkezünk meg arról és számon tartjuk, hogy a ragyogó világtörténelmi tettek sorozatában, amelyek az ő szellemi ihletése nélkül nem jöhettek volna létre, olyan alantas dolgok is megestek, amelyeknek igazolásánál jogtalanul

takaróztak nevével.

A marxistáknak a tudományos helyzetelemzés és reális politikai felismerések birtokában nem kell jakobinussá válniuk abban az értelemben, hogy mint a robespierrek és saint-just-ök szükségképpen a végsőig, a nyaktólíig elmenőleg szembekerüljenek a dantonokkal, illetve a robespierre-istákat megbuktató, hozzájuk hasonló igazi forradalmárokkal, a carnot-kkal és billaudvarenine-ekkel, akik csak kényszerűségből kapcsolódtak a thermidóristákhoz. Nincs szükségük a véres leszámolásra még akkor sem, ha természetesen igen mélyreható politikai konfliktusok alakulhatnak ki közöttük. Mint ahogyan nincs szükségük arra sem, hogy az angol forradalmat megdőntő burzsoá-feudális erők példáját kövessék, azokét, akik Cromwell és két kiváló tábornoka holttestét, jobban mondva csontvázét – mert már csak az maradt meg belőlük – Tyburnben, az angol bűnözők kivégzésének színhelyén – az uralkodó elit és a csöcselék által egyaránt kedvelt látványos keretekben – akasztófára kötötték fel. Egyébként nincs itt a helye most annak, hogy összemérjük a polgári és a szocialista törekvéseket abból a szempontból, hogy melyikük még lezáratlan világtörténeti mérlege a kedvezőbb a belső konfliktusok normális megoldása tekintetében.

Azon csatakiáltások szerzői és süvöltői, akik elítélik Marxot és a marxizmust, szinte minden esetben a saját képükre és hasonlatosságukra átgyúrt „marxizmusból” indulnak ki. Tudják, nem tudják, önmagukon verik el a port.

Azt mondják, és ez a filozófiai alapja az összes többi vádnak is, hogy Marx „totalitárius” gondolkodó volt. De ezen a jogcímen ide sorolhatnák Aquinói Tamást is, akit az egyház szentté avatott, s aki a mai napig – modernkedés ide vagy oda – meghatározó gondolkodója. Hiszen Aquinói már a XIII. században hozzáértéssel, összehasonlíthatatlanul magasabb gondolkodói szinten, mint a XX. századi Hannah Arendt s honi és külhoni szellemi utódai, megkülönbözteti az egynemű és különemű totalitásokat (tot. homogenea et tot. heterogenea). S ezzel már a kérdés lényegéig hatol. Csak melleleg jegyzem meg, hogy maga a szó, a totális melléknév, középlatin továbbképzése a klasszikus totumnak (= egész); innen a főnévi fornia, az Aquinói használta totalitás. Erről ezt írja a *Summa Theologiae*-ban: Totalitás: „cum totum sit, quod dividitur in partes, secundum triplicem divisionem est triplex totalitas; totalitas quantitatis, seu quainitativa, totalitas speciei seu essentiae, et totalitas virtutis seu potestativa”, ahol a virtus virtualis-t, lehetőség szerintit jelenít, a potestativus pedig potestas-hoz tartozót, azaz az erő, hatalom, képesség szerintit. Csak a virtuális és a potestativus lényegi egységét kell tekintetbe venni, hogy ebben a hármasságban is előttünk álljon alapvető megkülönböztetésének kettőssége, az egynemű és különemű totalitás.

A totalitás, úgy is, mint létező lényegi jelenség, úgy is mint az objektív jelenséget gondolatilag visszatükröző fogalom három mozzanatot, elemet egyesít: az egészt, a részt és a teljességet. Semmi nem lehet egész, ha nem tagolódik részekre és megfordítva, a rész nem rész, Iha nem valamely egész tartozéka. Végül a teljesség: valamennyi lényeges rész egy törvény által egybefogott összessége. Ha valamelyik részelem más, mint az eredeti, amikor az egész éppúgy más valamivé válik, mint ahogy az ABC betűhármasság megszűnik az alfabetum szimbolikus alapeleme lenni, ha ADC-re, azaz rendezetlen betűhalmazra változik.

Aquinói az egynemű totalitást úgy határozza meg, hogy ebben a részek azonosak az egészszel, mert a részek formája az egészszel azonos forma, azzal identikus lényeg és minőség. Példájaként a vizet emlegeti, amelynek minden cseppje, kisebb vagy nagyobb része maga is víz. Rész és egész különbsége itt merőben mennyiségi. („In quolibet toto homogeneo tobuim constituitur ex partibus habentes formam totius, sicut quaelibet pars aquae est aqua.”)

A különmemű totalításban viszont a rész híján van az egésznek, így a rész lényegileg és minőségileg különbözik az egésztől, éppúgy nem azonos vele, mint ahogyan az ember feje vagy keze nem ember, csak testrés. („In quolibet autem toto heterogeneo quaelibet pars caret forma totius, nulla enim ... aliqua pars hominis est homo.”)

Nem kétséges, hogy Aquinói, ellentétben Arendttel, aki a kettő zavaros azonosítására törekszik, az elvont (absztrakt) totalitást (egyneműt) különbözteti meg élesen és fogalmi világossággal a konkrét totalitástól (különmeműt). Ha tetszik ezen elvont fogalmakat mai politikai tartalmak behelyettesítésével: a fasizmust különbözteti meg a kommunizmustól, amit Arendtől Abuladzeig, a Pokajányie – a *Vezeklés* című több nemzetközi díjjal kitüntetett antikommunista propagandafilm rendezőjéig és a forradalmi és ellenforradalmi szimbólumokat összekeverő – ebben a tekintetben tehát igen különös – jogállamiság képviselőiig arcuk verítékével, igyekeznek azonosítani. Nem kis szofisztikával. „Ne feledjük – írtam csaknem ötven évvel ezelőtt – van totalítás és totalitás. S az egyik viszonya a másikhoz pontosan az, mint a forradalomé a forradalmivá kendőzködő ellenforradalomhoz.”

A nagy és kis arendtek a tapasztalat és a logika ellenére keverik össze és egy-neműsítik azt, ami természetétől fogva különmemű. Ez pedig totalitarizáció, a legrosszabb értelemben vett totalitárius magatartás, vagy annak bélyege az elvileg tételezett liberalizmuson és pluralizmuson belül, mindegy, hogy akarják-e vagy sem. Mert hiú erőfeszítéseik eredménye éppen nem egy konkrét totalitás fogalma, nem a különmeműek egysége, hanem egy elvont totalitás képze, amelyben az ellentétes minőségek egybemosódnak, s így végeredményben csak mennyiségi különbségek vannak a homogén egységen belül. Márpedig a totalitarizmus éppen az a törekvés a kultúra minden szférájában, amely igyekszik mindent egy-neműsíteni, „gleichschaltolni”. Még a jogban, tulajdonban és szabadságban is csak mennyiségi különbségeket ismer el, lényegi minőségeket nem. S ráadásul a bennük rejlő, nap mint nap életnagyságban jelentkező, ellentétes mozzanatról képmutatóan hallgat, iaz elvont – a megvalósítás feltételeitől absztraháló – jogban levő jogtalanságról, a tulajdonban rejlő tudajdonfosztásról, a szabadságban levő szolgaságról, a polgárosodással együttjáró proletarizálódásról, és sorolhatnám a végtelenségig. Pedig polgári demokráciáról (ennek formái a liberálistól a plebejusig terjednek) csak ott beszélhetünk joggal, ahol nem csak a mennyiség pluralizmusa, valójában egyszólamúsága érvényesül, hanem – az adott társadalmi rend korlátain belül – a minőségi-lényegi pluralitás, többszólamúság, az ellentétes negatív mozzanatok dinamikája, a dolgozók saját érdekeinek és értékeinek képviselete. Nem a polgári demokrácia, hanem a totalitarizáció, a „gleichschaltolás” szelleme érvényesül, ha ez kezd uralkodóvá válni. Márpedig – mint már Arisztotelész tudta – az anarchisztikus demokráciában immanensen megvan már a „gleichschaltolás” tendenciája.

Amit Aquinói nem tett meg, azt megtette Hegel dialektikája és az ezt materialistává átfordító Marx, amikor kimutatták, hogy az alapvető a két totalitás kategória között a különmemű totalitás. Az, amelyik képes oly módon azonosítani a különbségeket, hogy megszünteti és egyben magasabb szinten meg is őrzi őket. S ez csak a dialektika segítségével lehetséges. Technikai nyelven, filozófiai műszavakban kifejezve: a konkrét totalitás – illetve ennek végső alapja – az azonosság és nem azonosság azonossága (ahol is a nem azonosság negatív fogalmának pozitívba fordulása a különbség). Mert ez már mozgó, eleven azonosság, amely ellentétes mozzanatainak harcában alakul. Marx tudta, hogy az ember feje ugyan néni ember, de emberi fej, hasonlóképpen a kéz is – másfelől, hogy kéz és fej nélkül nincs ember, mert történelmileg csak a termelőeszközök, a munkaeszköz és munkatárgy közvetítette kölcsönhatásukban alakul ki az ember, mint társadalmi lény: az emberi társadalom és a társadalmiasult ember. –

És azt is számba vették már, hogy a víz korántsem abszolút önazonosság, amelyben a részeket csak mennyiségi eltérésük jellemzi. A víz H₂O, tehát két súlyrész hidrogén és egy súlyrész oxigén vegyülete, amelyet új tulajdonságok jellemeznek alkotóelemeikhez képest. Másrészt ez a vízmolekula belső és külső ellentétekkel terhes, poláris jellegű egység. „Oxigén-hidrogén kötése polárisak, vagyis az oxigénatom környezetében negatív, a hidrogénatom közelében pedig pozitív részleges töltés van ... Az egész vízmolekula egy dipólusnak vagy másképpen szólva poláris molekulának tekinthető.” (J. Rudolph: *A Kémia Napjainkban*. 81. old. A poláris molekulával szemben szerintem nem a nem poláris, hanem az unipoláris molekula, metán, nemesgázok állnak, amelyeket a tagadás kifejeletlen, de bennük rejlő negatív mozzanata jellemez.)

Ahol mások csak egységet vagy csak ellentétet láttak, ott Marx és nyomában az igazi marxisták – éppúgy, mint Lenin – módszeresen a kettő számtalan formában létező kapcsolatát vizsgálták. Mindenütt komplex egészet tártak fel, míg mások csak durván leegyszerűsített, egynemű közegként – ilyen ma a piacgazdaság képzete – képzeltek el a jelenségeket. S ez éppen az alapja annak a gyökeresen új filozófiai felfogásnak, a dialektikus és. történelmi materializmusnak, amely – természetesen csak gondos és fáradságos kollektív kutatómunka eredményeképpen – elméletileg felfoghatóvá és átláthatóvá teszi korunk valamennyi nagy és egyre szorongatóbb problémáját, a munka és a tőke, az osztályok és a nemzet, a civilizatorikusan fejlett és fejletlen országok, amit mechanikus kaptafa szerint a centrum és a periféria viszonyának nevezgetnek, a demokrácia és diktatúra, a társadalom technikai haladása és ennek veszélyei, a háború és béke, a globális problémák cs lokális megoldások egymáshoz való viszonyát. Mindez az azonosság és nem azonosság (különbözés) processzuáló azonosságának és progrediáló ellentéteinek jegyében ragadható meg és alakítható. Ellentétben a nem azonosságtól, a különbségtől és így a szintetikus azonosságtól elvonatkoztató absztrakt azonosság módszerétől és gondolkodási típusától.

Ha a szocializmus első nagy világtörténelmi formájában megdőlt, ebben a belső árulás mellett döntő része van annak, hogy alapkérdéseikben tértek le a marxizmus elméletileg kijelölt gyakorlati útjáról, miivel az elméletet nem alkalmazták, vagy elégtelenül alkalmazták korunk nagy, alapvetően új kérdéseire. A bukást tehát semmiképpen nem a marxizmus elmélete, hanem a vele való elméleti és gyakorlati szakítás és szembefordulás, a polgári ideológia és gyakorlat vágányaira való átállás okozta.

Nem mintha az átöröklött gondolatanyagban nem, találnánk támaszt, túl azon, amit a materialista dialektika módszere ad, mali problémáik megoldásához. Teszem a kisüzem és a nagyüzem problémakörhöz. Ha valaha is olvasták és megértették volna azt, amit a múlt század végén Kautsiky az *Agrarfrage*-ban a visszaszoruló mezőgazdasági kisüzem kisegítő szerepéről és ezzel kapcsolatos, meghatározott szintű önreprodukciójáról ír, vagy ahogyan ugyanezt a problematikát Lenin elemzi századunk elején az amerikai mezőgazdasági fejlődéssel kapcsolatban, akkor sohasem engedhetek volna utat annak a hazug propagandának, és e kiáltó hazugság elméleti megszentelésének, amit de facto – egyesek tudatlanságból, mások tudatos reakciós indítékokból kiindulva – támogattak. Másrészt mivel a kisüzem problémája új technikai bázison, a TTF vívmányai alapján merül ma fel, a régi elképzelések nem lehettek volna elégségesek. A technikai tények és társadalmi kihatásaik alkotó elemzésére lett volna szükség, mégpedig azon történelmileg adott paradigmikus fejlődésformák – ilyen például a szóban forgó kérdéssel kapcsolatban, ipari vonatkozásban az amerikai Silicon Valley – elméleti értékelése segítségével, amely meggyőzően foszlathatta volna szét az új mítoszokat, s egyben megmutathatta volna, hogy a nem mitikus, a tényleges új eredmények hogyan és mennyiben használhatóak a szocialista fejlődés számára. Ezt kellett volna támogatni, nem az elméleti és publicisztikai mítoszgyártást. Ha nem ezt

tették, annak megvannak persze a mélyenjáró politikai okai.

Ma új helyzetben, nehéz körülmények között kell az elhanyagolt régi és az újonnan keletkező problémák, tények és távlatok marxista, tehát a tudományos objektivitás és nem a propaganda igényével végzett feltárását elvégezni. Ülészakunk szerény adalék lehet ehhez. Tudatosan és szándékosan kerültük el „óráink összeigazítását”. Természetes, hogy a napi és korszakos kérdések tisztázási folyamatában különböző és ellentétes nézőpontok merülnek fel, amelyek konfrontálást és gondos megvitatást kívánunk. Ennek helye nem lehet a délelőtti előadássorozat. Az ilyen típusú problémákat a délutáni szekcióüléseik tematizálhatják. Többek között ezért tartottuk fontosnak előadások és szekcióülések tartását.

Ha nem is igazítottuk össze eleve óráinkat, a Jubileumi Emlék-bizottság tagjai – akiknek invenciózus munkáját a Marx Károly Társaság nevében hálásan megköszönöm – a felkért előadóikat, szekcióvezetőket és résztvevőiket, beleértve a szép számmal egybegyűlt érdeklődőiket is, az a tudat vezette, hogy Marxnak van mondanivalója a jelen számára. Sokan gondoljuk azt, tiszta tudományos lelkiismerettel, hogy végeredményben korunk negatívumai is őt igazolják, s a valóban haladó társadalmi mozgalmak az ő szellemi örökségének fényében lelhetik meg újra elvesztett elméleti és gyakorlati azonosságukat, azt a tagolt azonosságot, amely a sokféleség egysége lesz.

KÖPECZI BÉLA

Marx és a kultúra problematikája

Gyakran szoktak hivatkozni Marx társadalmi formáció-elméletére, sokkal kevésbé viszont ama felfogására, amely az emberiség történetét a vadság, a barbárság és a civilizáció fejlődési szakaszaira bontja. Pedig Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájának 1884-es előszavában felhívja a figyelmet arra, hogy Marx milyen jelentőséget tulajdonított ennek a (felosztásnak). Ezt írja: „Az itt következő fejezetek bizonyos fokiig végrendeletet teljesítenek. Nem kisebb ember mint Kari Marx szándékozott Morgan kutatásainak eredményeit a maga – bizonyos határokon belül azt mondhatom, hogy kettőnk – materialista történelemvizsgálatának eredményeivel összefüggésben bemutatni és ezúton aztán egész jelentőségüket tisztázni.” (Marx-Engels *Válogatott művei*, III. köt. 457.).

Lewis H. Morgan *Ancient Society* című 1877-ben megjelent (könyvéről van szó, amely az észak-amerikai indiánok társadalmát írta le és általános következtetéseket vont le a vadságról a barbárságon át a civilizációig vezető emberi haladás (human Progress) jellegzetességeire a termelés és a társadalmi szerkezet alakulása szempontjából. Engels Marxnak e könyvhöz készített „bő kivonataira” és „kritikai

megjegyzéseire” is hivatkozik, amikor saját munkáját megírja, s állítja, Marx nézetei a lényegét, tehát a materialista történelemfelfogást illetően megegyeztek az amerikai szerzőével, aki főleg az első két korszakot elemezte. „A materialista felfogás szerint – írja Engels – a végső soron meghatározó mozzanat a történelemben: a közvetlen élet termelése és újratermelése” (I. m. 457.) ami egyrészt a létfenntartási eszközök, másrészt az ember létrehozását jelenti. A vadság a túlnyomóan kész természeti termékek elsajátításának a (korszaka, a barbárság az állattenyésztés és a földművelés és általában olyan módszerek megtanulásának a korszaka, amelyek módot adnak természeti javuk (fokozott termelésére emberi tevékenység útján, a civilizáció pedig „a tulajdonképpeni ipar és művészet megtanulásának” a korszaka. A termelés e fejlődésével párhuzamosan alakul a társasági szerkezete, a családtól a nemzetségen át az államig.

Hozzátartozik, hogy a *civilizáció* mindenekelőtt az anyagi termeléshez kapcsolódik, de meghatározza a termelési viszonyokat és ezen keresztül a szellemű fejlődést is, még ha nem is olyan közvetlen módon, ahogy egy leegyszerűsítő determinizmus elképzel. Hozzátartozik a civilizáció-felfogás szélesebb körű mint az, amelyet a civilizáció-kultúra szembeállításban szokták értelmezni, ahol e két fogalmon általában anyagi és szellemi kultúrát értenek. A civilizáció a marxi felfogásban gazdasági-társadalmi fejlődést jelent az emberiség történetében, de nem ellentmondás nélküli fejlődést, különösen a kapitalizmusban nem. Itt ugyanis, a civilizációhoz kapcsolódik a kizsákmányolás (ténye, is Marx egyetért Fourier-val, aki a civilizációt a „szegények és gazdagok háborújának” nevezte. Elég, ha a Kommunista Kiáltvány megfogalmazásaira utalok, amelyek az utópista szocialisták civilizációfelfogását idézik. A burzsoázia – mondja Marx és Engels – „az összes termelési eszközök gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbat is belerántja a civilizációba ... Minden nemzetet rákényszerít, hogy hacsak nem akarnak tönkre menni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává.” (I. m. I. köt. 141.)

Az „úgynevezett civilizáció” így lesz „a .sima kapzsiság”, a vagyon – és pedig az egyéni „vagyonszerzés” terepe. A civilizáció osztályjellege magával hozza nemcsak a kizsákmányolást és az ehhez kapcsolódó negatív morális tulajdonságokat, hanem a tudomány- és művészetellenességet is. És mi történik, ha ezek mégis fejlődnek? A válasz a következő: „Ha eközben a tudomány növekvő fejlődése és visszatérő időszakokban a művészet legteljesebb virága az ölébe hullott (ti. a burzsoáziának), ez is csak azért történt, mert ezek nélkül nem lett volna lehetséges korunk vagyonszerzésének a telje.” (I. un. III. köt. 569.) Lehetne ezt a megfogalmazást publicisztikai fordulatnak tekinteni, véleményem szerint azonban többről van szó. Ez a megjegyzés arra utal, hogy a társadalmi formációk és a kultúra közötti, az alap és a felépítmény, a szellemi és az anyagi kultúra közt az összefüggések nem közvetlenek, hogy azonban milyenek, ez további tanulmányozás tárgya. Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmus nem volt közömbös a tudomány és a művészetek fejlődése iránt, s hogy ennek sok, külső és belső tényezője volt és van, s nemcsak a vagyonszerzés. Az érdek természetesen szerepet játszik, de az az érdek egyben szolgálhatta a kultúrát is, mint különösen a tudomány XX. századi fejlődése bizonyítja.

Marx nagy érdeme, hogy az anyagi kultúra jelentőségét kiemelte, s e tekintetben szinte kutatási programot adott. A *tőke* egyik jegyzetében Vicóra hivatkozva hangsúlyozta, milyen fontos lehet „a társadalmi ember termelő szerveinek – minden különös társadalmi szervezet anyagi bázisának – képződéstörténete”. (I. un. II. köt. 201.) Ehhez kapcsolódva javasolta a technológiatörténet művelését, imént az elfedi az ember aktív magatartását a természettel szemben, elfedi életiének közvetlen termelési

folyamatát, és ezzel társadalmi életviszonyainak és az ezekből fakadó szellemi képzeteknek termelési folyamatát is. S ehhez hozzáteszi: „Sőt minden vallástörténet is, amely ettől az anyagi bázistól elvonatkoztat – kritikátlan.” Mindezzel figyelmeztetett az anyagi bázis elsődlegességére a szellemi jelenségek tanulmányozásában, amit természetesen csak a nagy összefüggésekben és a hosszú időtartamban lehet figyelembe venni, s ekkor sémi egyoldalúan. Az erről szóló vitát itt nem akarom exponálni, de azt hangsúlyoznom kell a legújabb historiográfiai vagy antropológiai irányzatok fényénél is, hogy az anyagi és a szellemi termelés közötti összefüggések kérdését a kultúra tanulmányozásánál alapvetőnek kell tartanunk, sőt ez ma a korszerűség egyik kritériuma.

Jellemző, hogy 1945 után nem kis mértékben, éppen a marxizmus hatására mindenütt a világban előtérbe került a gazdaság- és társadalomtörténet, s hogy az utóbbi időkben – ez esetben az etnológia hatására – a történeti antropológia, amely olyan „életviszonyok” feltárásával foglalkozik, mint a táplálkozás, a betegségek, a szexuális viselkedés módjai, hogy csak néhány témát említsek. A történeti antropológia az embert állítja a kutatás középpontjába, mégpedig a mindennapiság szintjén, ami megkívánja az életkörülmények és az ezekkel összefüggő magatartásformák vizsgálatát és ezzel együtt az anyagi és szellemi kultúra szokásokban, rítusokban, sztereotípekben való megnyilvánulását.

Meggyőződésem, hogy ennél szélesebb keretet nyújthat a kétfajta kultúra közti kapcsolatok vizsgálatára a művelődéstörténet, amelynek szemléleti és módszertani megújítására ugyancsak szükség van. Az anyagi és a szellemi kultúra és azok egyes rétegei és szintjei közötti összefüggések vizsgálatát kívánja meg a mai kultúra kutatása is, amelynek oktatási és közművelődési jelentőségét, úgy hiszem, nem kell bizonyítanom. Termékeny tehát a Marx által jelzett kiindulópont, még ha nem is arról van szó, hogy kidolgozott elmélettel állnánk szemben.

Marx nem foglalkozott rendszeresen a kultúra problémáival és különösen nem a szellemi kultúráéival, e tekintetben inkább csak az idealista leegyszerűsítések ellen lépett fel. Két dolog azonban e téren is érdekelte: az egyik a különféle kultúrformák egyenlőtlen fejlődése, a másik a kultúra osztályjellege. Az első tekintetében emlékeztek a *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című írás jegyzeteire, amelyekben többek között ezt írja: „A művészet esetében ismeretes, hogy annak meghatározott virágzást korszakai korántsem állnak arányban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom fejlődésének anyagi alapzatával, mintegy csontvázával sem. Pl. a görögök a modernekkal összehasonlítva, vagy akár Shakespeare.” (Marx-Engels: *Művészetről, irodalomról*, 29.) Ez azt is jelenti, hogy ilyen művek nemcsak saját korukban, hanem később is hatnak, hogy tehát a társadalmi formációkon is túlmutató, mondhatjuk azt is, örök értéket képviselnek. Ez a felfogás ellentmond annak a vulgáris szociológiai leegyszerűsítésnek, amely a szellemi kultúra jelenségeit egyenesen vezeti le egy adott kor, társadalom vagy osztály jellemzőiből.

Igaz, Marx nem szűnt meg hangsúlyozni a kultúra osztályjellegét. Ismert szöveget idézek *A német ideológiá-ból*: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály mely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is.” (I. m. I. köt. 98.) Ez kétségtelenül általánosságban igaz, de az is igaz, hogy va,n az elnyomott osztálynak vagy rétegeknek is kultúrája, s hogy ez előkészíti vagy készítheti az addig uralkodó osztály és kultúrája felváltását. Emellett a kultúra némely területein és alkotásaiban érvényesül egy bizonyos belső autonómia a gazdasági-társadalmi fejlődés erősödő differenciáltsága nyomán.

A sajátosságuknak és a különböző szférák közötti ellentmondásoknak a feltárása

nem pusztán kutatási probléma, hanem ennél sokkal több: egész kultúra-szemléletünket érinti. Egy lényegében voluntarista felfogás eredményeképpen – és itt a voluntarizmust nem feltétlenül pejoratív értelemben használóim – élt bennünk az a meggyőződés, hogy a gazdasági-politikai struktúra radikális megváltoztatása megteremti az „új kultúra” alapjait. Ez illúzióknak bizonyult, mégpedig a marxi elmélet alapján, amely eleve feltételezte a termelőerők fejlettségét, ezen az alapon az új termelési viszonyokat és az egyén felszabadulását a nyomor és a külső célszerűség diktálta muriba alól. Igaz, megkíséreltük nem egyszerűen a sematikus, vulgarizált, dogmatikus gondolkozást terjeszteni, ahogy azt most sokan állítják, hanem a tényleges értékeket támogatni és széles körűen, valóban demokratikus jelleggel elterjeszteni. De a gondolkodás, a mentalitás átalakításának – mint a tapasztalatok bizonyítják – nem elegendő csak politikai-eszmei eszközeit felhasználni, olyan anyagi bázisra van szükség és olyan társadalmi-közösségi feltételekre, amelyek értékrendszert és életmódot tudnak befolyásolni. Ebből a szempontból is jó újból elgondolkozni Marx elméleti fejtegetéseiről és nemcsak a tapasztalatiból levont következtetéseken.

Mégha Marxnak a kultúráról szóló egyes nézeteivel vitatkozni is kell, az kétségtelenül igaz, hogy a kultúráról is csak globálisan érdemes gondolkozni, gazdaság, társadalom, egyén összefüggéseiben. Erre figyelmeztetnek a most már több mint száz évvel ezelőtt megjelent írások, de erre figyelmeztetnek saját közvetlen, ellentmondásos tapasztalataink is. Mindenesetre Marxnak az a célkitűzése, hogy új gazdasági, társadalmi viszonyokat kell teremtenünk, hogy a kultúra az ember szabadságát szolgálja – továbbra is érvényes.

GEDŐ ANDRÁS

A marxizmus a filozófiában – a filozófia a marxizmusban

Úgy tűnik, tárgytalan, végleg elavult annak fürkészése, hogy mi a marxizmus helye a filozófiában, s mi a filozófia státusza és tartalma a (marxizmusban). E témáik egy évszázada a gondolati történet állandói; van-e azonban továbbra is értelme a kérdésnek, hogy mi Marx és a marxizmus filozófiája, mi a materialista dialektika, ha nem a szellemtörténet visszavonhatatlanul letűnt, a múlt mély kútjába süllyedt jelenségét értjük rajta, hanem a filozófiai-elméleti megismerés ima is aktuális, továbbgondolásra érdemes alakja gyanánt fogjuk fel? A szocialista társadalmi átalakulás első nekifutásának kudarcra vajon az egyetlen és igazi távlat-e, amely kimeríti a szociális ellentmondásoknak, a marxizmus (benne a marxista filozófia) megismeréstörténetének nemcsak az egész jelenét, de a múltját és a jövőjét is? Vajon a vereség az egyetlen és igazi eredmény-e, amely titkos végcélként eleve ott rejtett ebben a megismerésben, s amelybe fatálisán egyszer s mindenkorra beletorkollott? Vagy van-e olyan szélesebb és

mélyebb történeti és kognitív összefüggés, amelyben az osztályfaarcok eseményeit, a munkásmozgalom hullámzásait és árapályait, sikereit és kudarcait, kezdeményeit és tévedéseit, visszaeséseit és újratekedéseit, a materialista dialektika menetét és elméleti mibenlétét el lehet helyezni és meg lehet érteni?

A szocializmus nem azért omlott össze, mert a .marxi, illetve a marxista gondolatrendszer alulmaradt. A marxizmust általában, különösen a marxista filozófiát nem cáfolta meg és nem győzte le szellemi konfrontációban valamilyen más irányzat és felfogás. A marxizmust (benne a marxista filozófiát) nem érte *intellektuális* vereség, de a szocialista átalakulás kudarcra Európában és Ázsia nagy részében nehéz helyzetbe sodorta a marxizmust. A *filozófiai szituáció* nem változott meg lényegesen az utóbbi években – az elméleti tartalmak és tendenciák, a hagyomány- és érvelésvonalak, a kategorális összefüggések, a problémák és viták helyértékei és hangsúlyeloszlásai a filozófiában nem tolódtak el számottevő módon (kivéve a sokszor ismételt formulát, hogy a szocializmus bukása a marxizmus csődjét jelenti, a materialista dialektika semmisnek nyilvánítását hitelesíti) de *a marxizmus szituációjában* jelentős elmozdulás történt. A marxista filozófia tegnapi támogatói körében terjed a zavar és a letargia, a csalódás és a korábban elfogadott gondolatok feladása. A *megismerés* eredménye gyanánt nem nyert cáfolatot a marxi elmélet legfőbb következtetése, hogy a kapitalizmus meghaladása e társadalom immanens ellentmondásainak mozgásából származó történeti szükségszerűség – ezek az ellentmondások a világkapitalizmus realitásában tűnnek elő, és reprodukálódnak a jelek, amelyek a tőkés rend meghaladásának szükségszerűségére mutatnak. Marx konklúziója azonban, amely szerint a polgári társadalom egy természeti törvény szükségességével teremti meg a saját tagadását, manapság nem hivatkozhat e tagadás véghezvitelének *közvetlen tapasztalatára*, a szocialista átalakulás új nekilendülésének kilátásai pedig még nem kaptak kivehető kontúrokat. A történelem dialektikájáról vallott marxi elgondolás a polgári társadalom leküzdéséhez vezető út mozzanataiként számításba vette a visszaeséseket, megrázkódtatásokat és vereségeket is: a proletárforradalmak „visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdjék, kegyetlen alaposággal gúnyolják első kísérleteik felemásságait, gyengéit és gyatraságait, úgy látszik, mintha ellenfelüket csak azért tepernék le, hogy az új erőt szívjon a földből s még nagyobb óriásként egyenesedjék fel velük szembe...” (K. Marx és F. Engels *Művei*, 8. kötet. Budapest, 1962. 108. oldal.) A történelem dialektikájához tartozik, hogy időről időre olyan aspektusok jutnak előtérbe – hogy azután ellentétes fejlemények visszaszorítsák őket –, amelyek a történeti dialektika (és e reális dialektikát megragadó racionális-elméleti dialektika) *lehetetlenségének látszatát* keltik; ám ugyanennek a dialektikának a komponense a tett és a fogalom erőfeszítése e látszat áttörésére és eloszlatására.

2

A vulgáris Marx-recepció és a vulgáris Marx-bírálat egyaránt arra hajlik, hogy politikai eseményeket és folyamatokat közvetlenül vigyen át a filozófia terebélyesítésére, amely a társadalom- és megismeréstörténet része, nem a tiszta szellem légüres terében lebeg, csak a maga sajátos mivoltában, történetiségében és dimenzióiban mérhető fel. A marxizmus léte és jelenléte e terebélyesítésben *filozófiatörténeti tény*; ennek szimptomája, hogy az utóbbi évtizedekben a Hegel- (és Feuerbach-) tanulmányozást, még ha nem is kizárólag és mindig, a marxizmus-probléma ösztönözte, ezt Karl Löwith az 1970-es évek legelején konstatacióval. A marxi filozófia a mai Hegel-kutatás tartalmában is megjelenik. Findlay, Hegel rehabilitálásának élharcosa az angolszász világban, a marxi

materializmust a Hegel-értelmezés alkotóelemének tekintette: az 50-es évek végén Hegel realista idealizmusának helyét azzal írta körül, hogy „Hegel idealista gyanánt végtelenül távol van Berkeleytől és Kanttól, a dialektikus materializmushoz pedig közelebb van, mint amennyire a legtöbb hegelianus annak tudatában van.” (J. N. Findlay: *The Contemporary Relevance of Hegel*. In: J. N. Findlay: *Language, Mind and Value*. London, 1963. 226. oldal.)

A materialista dialektika a 19. század utolsó évtizedétől kezdve jelen van a szellemi folyamatokban: azt a *filozófiai irányzatot*, a többi áramlat ellenében azt az *alternatívát* képviseli, amely szembeeszegetül mind a pozitívizmussal, mind az életfilozófiával. A mai gondolkodáson *belül* helyezkedik el, de *innen és túl* van azon a filozófiai képleten, amelyet a pozitívizmus és az életfilozófia kontroverziája és komplementaritása határoz meg: *innen* van, amennyiben a marxizmus filozófiája a pozitívista és életfilozófiái áramlatok kialakulásától függetlenül jött létre és megelőzte a késői polgári filozófia képletének eluralkodását; ám *tiül* is van azon, amennyiben át tudja látni és meg tudja világítani e képlet motívumait és konzekvenciáit, saját tartalmait mindkét irányzattal vitatkozva építi ki, s ily módon tud fölébük emelkedni. A marxista filozófiát néhol és időnként manapság is nemlétezőnek tekintik – az angolszász filozófiában hosszabb ideig ez volt a helyzet – a materialista dialektika mégis centrális vonatkozási pont a jelenkori filozófiai gondolkodás *egészében*.

A 70-es és a 80-as években elsietett francia és olasz nekrológok jelenteik meg a marxizmus filozófiájáról; ám ugyanakkor a marxizmus javára változott a filozófiai szituáció az amerikai és az angol szellemiségben. A 60-as évektől kezdve először a diákmozgalomban és az eszmeileg ugyancsak heterogén „új baloldal” köreiben figyelték meg „a *remarxizáció* jelenségét”, „a marxizmus messzemenő újrafelfedezését eleven filozófia, elmélet és ideológia gyanánt”. (E. Sprinzak: *The Student Movement: Marxism as Symbolic Action*. In: *Varieties of Marxism*. Ed. by S. Avineri. The Hague, 1977. 373. oldal.) Ez az ábrázolás a marxizmus újrafelfedezésének két – morális és tudományos – indítékát állapította meg: mindkettő a második világháború utáni periódus társadalmi konfliktusainak élményéből és átgondolásából származott, mindkettőben a relativisztikus pozitívizmussal való elégedetlenség jutott kifejezésre. A diákmozgalom és az „új baloldal” hulláma elült; a 70-es évektől kezdve azonban az egyetemi kutatásban és diszkusszióban tűnt elő a marxista filozófia iránti érdeklődés. A megváltozott atmoszféra jele, hogy a marxizmus elismert kutatási és vitaprobléma lett magában az analitikus filozófiában, amely addig hagyományosan elzárkózott a marxizmus filozófiai létének és létjogosultságának tudomásulvételétől. „A 60-as években Marx irreleváns téma volt az USA szinte valamennyi egyetemi intézményben ... 1983-ban Marx, .gyakran nevének említése nélkül, nagy befolyásra tett szert olyan egymástól eltérő területeken, mint az etika és a tudományfilozófia.” (R. W. Miller: *Marx in Analytic Philosophy. The Story of a Rebirth*. In: *Social Science Quarterly*, No. 4, 1985. 847. oldal.) A régi sémák nem tűntek el: Marx filozófiáját néha ma is hume-i és a pozitívista módon értelmezett locike-i tradícióra hivatkozva utasítják el. A korábbi ignorálás helyett azonban itt is folyik a marxizmus-vita; olyan nóvum ez az amerikai és az angol filozófiában, amely nemcsak az analitikus áramlaton belül mutatkozik meg, hanem az analitikus filozófia bírálóiban, a marxista materializmushoz közelítő koncepciókban, a materialista dialektika elfogadásában és továbbgondolásában is.

Hegel és Marx címmel 1913-ban cikket publikált Ferdinand Jakob Schmidt a német konzervatív nacionalizmus orgánumban, a „Preussische Jahrbücher”-ben. A

Marx és a marxizmus ellen írt tanulmánya a marxista filozófia létezésének felismeréséből és elismeréséből indult ki; Ferdinand Jákob Schmidt szerint a marxista filozófia centrális helyértékre, tett szert az egykorú gondolkodásban, sajátos ereje abból származott, hogy nagystílű, világmozgató filozófia. „Marx nem volt iskolás értelemben vett filozófus; ehhez túlon túl agitátor, forradalmár, fanatikus volt, mégis ő az egyetlen Hegel után, aki nagystílű, azaz világmozgató filozófiát művelt, válják ez javunkra vagy kárunkra.” (F. J. Schmidt: *Hegel und Marx*. In: *Preussische Jahrbücher*, 1913, 151. kötet, III. füzet, 417. oldal.) Ebben az időben még nem foszlott szét a fin de siècle-hangulat, még hatott a marxizmus válságának jelszava, melyet a századforduló előtt Masaryk és Soréi hirdetett meg, előrenyomulóban volt a neokantiánus Marx-értelmezés, amely kétségbe vonta a marxizmus saját és önálló filozófiájának létezését. Annál figyelemreméltóbb és nyomosabb a „Preussische Jahrbücher” cikkírójának a belátása, hogy a marxi filozófiának korszakos relevanciája van, hogy világmozgató gondolati erő lakozik benne. A tanulmány megjelenését követő évben, az első világháború kirobbanása után a marxista munkásmozgalmon válság és szétesés lett úrrá; de ezért vajon hamisnak bizonyult-e az idézett felismerés? A marxista filozófia világmozgató ereje időlegesen, átmenetileg a potencialitásba húzódott vissza, hogy azután 1917-ben újra hathatósan megnyilatkozzék. Más történeti helyzetekben az ingadozások amplitúdói nagyobbak, a fázisok elhúzódnak a konstellációk váltakozásában, a marxista munkásmozgalom megrendítőbb vereségeket szenved; nyomukban bizonyára módosulnak a világmozgató gondolati erő rejtőzködésének és napfényre jutásának periódusai, de a két mozzanat és időszak dialektikája nem huny ki.

A marxista filozófiának a gyakorlatot orientáló hatékonysága előbb .fogyatkozott meg és ment veszendőbe, társadalomformáló ereje előbb húzódott vissza a potencialitásba, mint ahogy a szocializmus hajótörése bekövetkezett; a praxist irányító szerep elvesztése éppen a szocialista átalakulás terepén lett a marxizmus helyzetének elhatalmasodó ismertetőjele. A szocializmus veresége betetőzte ezt a hosszadalmas és ellentmondásos folyamatot, semmissé tette e folyamat részeseinek verbális fogadkozásait is érthető illúzióit. A történetietlen-pragmatikus eljárás a marxizmus filozófiáját ancilla politicae-vé, a politika szolgálojává degradálta, végül éppen azt a praxisvonatkozást hiúsította meg, amelyet abszolutizált. A gyakorlatot orientáló hatás elvesztése nem a materialista dialektika elméleti tartalmának, hanem történetietlen-pragmatikus kezelésének a folyománya volt; ezt demonstrálja a marxista oldalról megállapított diszkrepancia, is. Diszkrepancia támadt egyfelől a marxizmus (ezen belül a marxista filozófia) elméleti gondolat tartalma iránti érdeklődés növekedése, másfelől a marxizmus cselekvést, társadalomszervezést orientáló ‘képesége iránti erősödő szkepszis, a marxizmus ilyen értelmű vonzóerejének visszaesése között. (V. ö. FI. H. Holz: *Niederlage und, Zukunft des Sozialismus*. Essen, 1991. 82. oldal.)

A szocializmus első nekifutásának bírálatával együtt a materialista dialektika elvégzi saját állapotának önvizsgálatát is. Kvázi-vallásos vonások felvétele; filozófiai tézisek hittételszerű helyeslése és prezentálása; annak a már Hegelnél kigúnyolt dogmatizmusnak makacs gyakorlása, mely filozófiai gondolatokat egyetlen formulára akart redukálni, a hozzájuk vezető gondolati út, valamint e gondolatok dialektikus-szisztématisztikus összefüggései nélkül; a „tananyag” elsősége az elmélettel szemben; a dialektika olyan ismertetése, amelyben veszendőbe ment a dialektikus gondolati mozgás a maga varázsával és nehézségével, izgalmával és drámaiságával; ellenérzés a kritikai önreflexióval szemben, amely Marx kedvenc mottójának – de omnibus dubitandum – szellemében a marxista filozófia mondandóját is bevonja a vizsgálódásiba, annak konceptuális építményében is észleli a hézagokat és az egyenetlenségeket, idegenkedése az eddig nem taglalt témáktól, a „tananyagba” be nem iktatott kérdésfeltevésektől és felismerésektől – mindez a marxista filozófia diszkreditálásában

csapódott le, s látszólag igazolta a pozitívizmus és az életfilozófia előtti kapitulálást, a materialista dialektika feladását.

A filiszteri önelégültség helyett, amely ürességgel és lapossággal, sekélye® öndicsérettel és ernyesztő unalommal nyugtatja magát, Marx materialista dialektikájában a fausti kielégületlen törekvés munkál. A dialektika Herakleitosztól Platonon át Prokloszig, Cusanustól Leibnizen, Diderot-on és Dechamps-on át Hegelig és Marxig annak a *felfedezése*, ami rejtett; olyan *gondolati erőfeszítés* eredménye és útja, mely áthatol a jelenségek felszínén, ellentétes azzal, ami triviális, megszokott, közkeletű és kézenfekvő.

4

A korszellem – Goethe szavával „az urak saját szelleme” – manapság programmatikusan lemond a teljesség megismeréséről, nemet mond annak lehetőségére, a racionalitás aléltságában leli örömét. Aligha elégti ki ezt a korszellemet a racionális-dialektikus filozófia hegeli vezérgondolata, mely szembefordult a főpapi ornátusban megjelenő irracionalista törekvéssel, „az örökkévalónak, szentségesnek, végtelennek fennkölt érzésével”, de kimutatta a házikabátban, járó józan ész dicsőítésének filozófiai semmisségét is. „Igaz gondolatokra és tudományos belátásra csak a fogalom munkájában lehet szert tenni. Csakis a fogalom hozhatja létre a tudás általánosságát, amely sem nem a közönséges emberi értelem közönséges határozatlansága és szegényessége, hanem művelt és teljes ismeret, sem nem annak az eszképeségnek a rendkívüli általánossága, amelyet megront a tunyaság és zseniönhietség, hanem az immanens formájává érlelődött igazság, – amely képes arra, hogy minden öntudatos ész tulajdona legyen.” (Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, 1961. 45. oldal.) A marxista filozófia materialista értelmezésben tartja fenn és juttatja érvényre ezt a hegeli gondolatot: a fogalmat nem a valóság demiurgoszának, hanem közvetített, nem mechanisztikus, dialektikus-történeti, aktív tükrözésének fogja fel.

A materialista dialektika gondolati munkája most a *marxista filozófia alakváltozásán* fáradozik. E folyamatban levő gondolati munka olyan kutatások, kezdeményezések és elgondolások együttesében nyilvánul meg, amelyek nem a filozófiai – vagy a filozófiáit tagadó metafizológiai – marxizmusok aggregátumát hozzák létre, hanem a marxista filozófiai elmélet identitásának és megújulásának dialektikájában mozognak. Nem e filozófia korábbi formáinak vélt kudarc teszi szükségessé a materialista dialektika esedékes alakváltozását, amelynek kezdetei Lenin Hegel-stúdiumáig nyúlnak vissza; a materialista dialektika *identitását* a marxista filozófiai elmélet történetiségében a változás őrzi meg. Az alakváltozás (amely a tartalomváltozás kifejeződése) szükséglete a megismerés történetéből, a materialista dialektika gyakorlati kötöttségének és szerepének alakulásából, a filozófiai ösztörténekből, a marxista filozófia saját történetének és elméletének logikájából származik.

Manapság a marxista filozófiai munka az *újrakezdés* fázisában van, mind a gondolati kontinuitás *folytatásának* és a materialista-dialektikus szisztematikus teljesség *fenntartásának* értelmében, mind saját történetének *kritikai vizsgálata* és a szocializmus első nekifutásának kudarc után az *új kezdet* értelmében. Ez az újrakezdés nem hoz magával szükségképpen törést a marxista filozófusok szellemi életútján, sem tartalmi cezúrát a marxista filozófia elmélettörténetében. Az új kezdet a marxizmus – és a marxista filozófia – megváltozott szituációjából következik, illetve azoknak a társadalmi erőknek a módosult konstellációjából következik, amelyek a marxizmusra orientálódtak – időnként felemás módon, a komolyan gondolt elkötelezettséget retorikus kinyilvánítással keverve – és amelyekre a marxizmus a maga programjának

keresztülvitelében orientálódott. Az újramezdés eltérő erőfeszítései és módozatai jönnek létre; történeti-kritikai vizsgálódások és politikai-ökonómiai elemzések, a szocializmus – a mozgalom és a társadalmi átalakulás – történetének ábrázolása és jövőjének fürkészése, a kapitalizmus-felfogás kategoriális vázának átgondolása és a politikai koncepció elemeinek tanulmányozása. A marxista filozófiai munka, a materialista dialektika alakváltozása az újramezdés lényegi mozzanata és fundamentális lehetősége; ez alapozza meg és tartja össze a többi kezdeményezést és lehetőséget is.

Heilbroner 1980-ban a marxizmus mellett és ellen írt könyvében úgy fogta fel a marxizmust, hogy az „az emberi megismerés nagy szintézisének az ígéretét testesíti meg – e szintézis az alapvető filozófiai perspektívával kezdődik, továbbmegy, hogy a perspektívát a történelem értelmezésére alkalmazza, majd a jelen analízisébe fog, kifejtve a fennálló társadalom történeti erőit és a jövőre vonatkozó orientálódásban kulminál, amely az elemzés vonalát a tevékenység töretlen pályájában folytatja. Csupán igen kevés marxista kísérelte meg, hogy ezt a roppant tervet artikulálja és megfogalmazza. De ennek lehetősége ott lappang a marxista gondolkodás háttérében, centrális eszméinek összefüggéséből származó konzekvencia gyanánt.” (R. L. Heilbroner: *Marxism: For and Against*. New York/London, 1980. 22-23. oldal.) A materialista dialektika alapját képezi e szintézisnek és átszövi azt. Jelenleg különös értelme van annak, hogy kutassuk, mi a marxizmus helye a filozófiában és mi a filozófia helye és szerepe a marxizmusban. A materialista dialektika világmozgató gondolati erejéről .tanúskodó történeti tapasztalat felidézése nem gyász és nosztalgia indítéka. Ezt a gondolati erőt, a világmozgató filozófia méltóságát csak a marxista elméleti felismerések és az osztályküzdelmekben szerzett élmények, és tapasztalatok, a tudományos belátás és a társadalmi cselekvés kölcsönhatása révén lehet elérni. A gyengeség idején feltárul az intellektuális és a gyakorlati erő új megszerzésének távlata: a materialista dialektika a világmozgató filozófia lehetőségét őrzi és erősíti meg a fogalom csendes és feszült, szenvedélyes és derűs munkájában.

HOCH RÓBERT

Az ökonómus Marx és a kapitalizmus restaurációja Kelet-Európában

A szocialista rendszer elleni általános támadás döntő fontosságú eleme a nyolcvanas évek második felében a Marx tanai, kiváltképpen a marxista ökonómia elleni támadás volt. Azt bizonygatták, hogy a marxizmus érvényét veszítette, hogy a kapitalizmus nem arra fejlődik, amerre Marx szerint fejlődnie kellene, hogy a kapitalizmus valósítja meg, amit a szocializmustól vártunk, a szocializmus pedig

történelmi tévedés. Ismerjük el, hogy a restaurációi erők offenzívája sikeres volt e szakaszom is. Ennek igen fontos oka, hogy a marxisták nem adtak választ egy sőt alapvető kérdésre, amit a tényleges fejlődés vetett fel. Ám a sikert az is biztosította, hogy a támadás nemcsak külső volt. A MSZMP Agit-Prop Osztálya konferenciát rendezett Miskolcon 1988 novemberében. A felkért előadók kivétel nélkül a marxi közgazdaságtannak valamilyen lényeges pillérét támadták. Szabadjon egy személyes megjegyzést tennem. Ott értettem meg, hogy a MSZMP akkori vezetése már feladta a szocialista rendszert Magyarországon.

A továbbiakban néhány gondolatkört tekintek át: hogyan támadták és támadják ezekben a marxizmust, mit mutat – ezzel szemben – a tudományos elemzés, és melyek a megválaszolendő kérdések.

1. ÉRTÉK- ÉS ÉRTÉKTÖBBLET-ELMÉLET

A marxi ökonómiának – mint ez közismert – alapeleme az *érték*-elmélet.

Az már nem mindig nyilvánvaló, nem volt az elmúlt évtizedekben sem, hogy a munkaérték-elmélet (s bármely értékelmélet!) nemcsak és nem is elsősorban árelmélet. A javak árarányainak hosszabb távú alakulását igen jól meg lehet magyarázni más értékelméletekkel, mondjuk az indifferencia felületek elméletével, a határhaszon-elmélet jelenlegi változatával. *Önmagában* akár a szocializmus elmélete is lehetne. (Közismert, hogy a baloldali szociáldemokraták is Keynes elméletét fogadták el, a neki megfelelő értékelmélettel. A történelem iróniája, hogy ma a keynesizmus is nagyon progresszív elméletnek számít.)

Azért sem kardinális *pusztán árelmélet* szempontjából a munka-érték-elmélet, mert segítségével úgysem lehet sem árat, sem árpolitikát csinálni. Állandó felsőszintű rögeszme volt az ún. értékarányos árrendszer megteremtése, mint ami egyedül felel meg a marxizmusnak és a szocializmusnak. Újabb történelmi firtor: a nyugat-európai tőkés országokban közben kitalálták a többletadót (Value Added Tax, Mehrwert Steuer), amit Magyarország ÁFA néven másolt le. Ez az adó lényegében azonos az értékarányos árrendszerrel; különösen ideál-típusában, az egykulcsos ÁFA-val. (Már a kétkulcsosig eljutottunk.) Az érvelés is ugyanaz: ez biztosítaná az erőforrások elosztásának a társadalmi vagy éppen nemzetközi optimumát. Nem kell sok szót vesztegetni arra, hogy ez a jelenlegi árrendszer nem az elképzelhető világok legjobbika.

Ám újból: az értékelmélet nem elsősorban a javak árelmélete. Az értékelmélet elsősorban *jövedelem-elosztási elmélet*: az egyes termelési tényezők milyen forrásból és milyen jogcímen jutnak jövedelemhez.

A Quasnay-Petty-Smith-Ricardo-Marx fejlődési vonal végső konklúziója: az anyagi gazdagságot, a nemzet jövedelmét a munka alkotja egységes új értékként; s ez az egységes új érték hasad szét az egyes termelési tényezők jövedelmeire.

Igen-igen fontos alkérdés: milyen munka értékalkotó, és melyik munka nem az. Az elmúlt évtizedekben – szinte érthetetlen módon – kizárni igyekeztek belőle a növekvő jelentőségű szellemi munkát és az ugyancsak egyre fontosabb, a szolgáltatási szférában kifejtett munkát. Mind tudományosan, mind gyakorlatilag rendkívül súlyos károkat okozott a produktív-improduktív munkának az illetén módon való megkülönböztetése. A jelen előadás keretében természetesen nincsen mód e probléma kifejtésére.

Akárhol is vonjuk meg az értéktermelő munka határait, akár a szőkébb nemzeti jövedelmet számítjuk, akár a szélesebb GDP-t, a munka által teremtett értéken osztoznak a különféle termelési tényezők, illetve azok tulajdonosai. Vegyünk egy két termelési tényező –munka-tőke – modellt. A klasszikus és a neo-klasszikus elmélet

szerint a munka megteremti a munkabért, a tőke pedig a profitot. Mindenki azt kapja (ha a piac tökéletesen működik, nincsenek monopóliumok stb.), ami jár neki. A marxizmus szerint viszont a tőke társadalmi hatalom és jogcím, amivel és aminek alapján a megtermelt társadalmi jövedelem jelentős részét elsajátítja.

Ennyi azonban kevés. Marx (és a marxizmus) megkülönbözteti a gyakorlat felszínét, s az ez alatt lejátszódó mély folyamatokat. A fentiekben a mély folyamatokról volt szó. A felszíni folyamatok ennek a logikának felelnek meg. Az új érték aggregátum: a nemzet jövedelme összetevődik az egyes jövedelemfajtákból; a tőke hozza létre a profitot (a földtulajdon a járadékot), a munka pedig a munkabért. (Az érték-többlet a munkához viszonyul, a profit a tőkéhez!) Nem értékelemekről, hanem költségtényezőkről van szó.

A kapitalizmus apológiájának igen fontos eleme az idegen munka elsajátításának a tagadása. A fontosságot az is mutatja, hogy rendkívül primitív érveket is használtak támadására. Pl. a nyugati munkás olyan magas színvonalon él, hogy szó sem lehet kizsákmányolásról! Bár bennünket is kizsákmányolnának! Közismert, hogy a marxizmus szerint a kizsákmányolás ténye független a reálbér színvonalától. Sőt: a reálbér emelkedésével nőhet a kizsákmányolás rátája. Ám a primitív érvek is hatottak, még a társadalomtudósok széles körében is. (Érdekes társadalom-pszichológiai kérdés lenne: miért voltak hajlandók a primitív érveket elfogadni.) Meg nem volt nehéz a kizsákmányolási elmélet vulgarizált változataiba, tételeibe belekötni. Akik most elfogadták a primitív kritikát, igen gyakran a vulgarizált változatot fogadták el korábban.

Vegyünk egy példát, amely illusztrálja a jövedelem elosztásáról mondottakat. Méghozzá nem egy országon belüli példát, hanem országok közöttit. Amúgy is ez utóbbi reláció vált a kizsákmányolás – talán a legfontosabb terepüvé. Példánk: az úgyszólván az egész elmaradott világra kiterjedő *eladósodás*. Egyszeri valóságos kölcsönnyújtással (a későbbi hitelek csak az adósságmechanizmus működéséhez kellenek) biztosított, hogy a léprecsalt országok az idők végezetéig fizethetik az eredeti tőke sokszorosát kitevő kamatot. Emez országok nemzeti jövedelmének (GDP-jének) jelentős része rendszeresen áramlik a megtermelő szegény országokból a gazdag országok bankjaiba és költségvetésébe. A kizsákmányolás nagyon egyszerű és világos, „özönvíz előtti” formájáról van szó. A liberálisok természetesen azt mondják: itt semmiféle kizsákmányolás nincs; az egyik termelési tényező megkapja, ami neki jár. Akik viszont nem értik a forma és a tartalom dialektikáját (nemi is hallottak róla), azt mondják: ne tőrjünk a karvaly tőke kizsákmányolását, szüntessük be az adósság visszafizetését.

2. A MUNKÁSOSZTÁLY – „AN SICH”

„A dolgok közötti viszonyok mögött az emberek közötti viszonyok állnak.”

A hűvös, tárgyilagos termelési tényezők mögött osztályok állnak.

Talán nem vitatják a marxizmus ellenfelei sem, hogy tőkés osztály létezik. Még azt sem, hogy ez az osztály mindinkább nemzetközi. A manipuláció régi módszereit alkalmazzák: igyekeznek összemosni a határt a tőkés és a kistulajdonosok között. Ha már valakinek a tulajdonában részvény (kötvény) van, ha pár tízezer forintos kárpótlási jegyét befekteti, már tőkés.

Az igazi vitatéma: a munkásosztály léte. Bocsássuk előre: a marxistákat nagy felelősség terheli, mert nem adtak érvényes válaszokat a valóságos kérdéseikre.

Az alapkérdés: létezik-e „an sich” osztályként. (A vitatok rendszerint összekeverik

az „an sich” és a „für sich” elemzést.) A liberálisok szerint csak konzervatív rögeszme munkásosztályról beszélni. (Egy kiváló doktori értekezésnek voltam nem olyan régen opponense. A mű tárgya olyan volt, hogy hiányzott belőle az e kérdésben való állásfoglalás. A jelölt le akart beszélni arról, hogy e passzust felolvassam a .védésen.)

Nem kétséges: a tőke függelékeként a bérből és fizetésből élők struktúrája radikálisan megváltozott, akár csak a század első felének viszonyaihoz képest. Megugrott a szolgáltatási szféra részaránya. Már elég régen nyilvánvaló volt, hogy nem lehet e szférát nem termelővé degradálni, a benne dolgozókat pedig – legfeljebb fenntartásokkal – elfogadni a munkás osztály tagjaiként. Általában megnőtt az alkalmazottak, benne a szellemi tevékenységet folytatók részaránya. Az általános koncentrációs és centralizációs folyamatokkal párhuzamosan végbemegy dekoncentráció és decentralizáció. Egyáltalán nem állítható, hogy a bérből és fizetésből élők mind nagyobb része nagyüzemi dolgozó lenne.

Jelentős a formálisain önálló, gyakorlatilag a tőke függésében élők száma. (A tőke számára kényelmesebb „gebines” státuszt biztosítani számukra, mint alkalmazottakként küszködni velük.) Ezek legalábbis átmenetet képeznek a munkások és a kistulajdonosok között. Általában megnőtt az alkalmazottak, benne a szellemi tevékenységeit folytatók részaránya. A fejlett tőkés országokban a jóléti gazdaság következtében megváltozott ennek az osztálynak a helyzete. És mindezzel együtt: sok tőkés országban pl. a szakmunkásokat a „középosztály”-ba sorolják, amit az érintettek örömmel vállalnak. (De ez már inkább a „für sich” problémakörébe tartozik.)

És egyáltalán. E társadalmi csoport progresszívnek tekinthető-e? Objektív érdekeik nem a gépromboló tendenciákat erősítik-e? És miközben a tőke rohamosan internacionalizálódik, a munkásosztály képes-e kibújni nemzeti bőréből. (Nem a migrációra gondolok.)

Mondottam, hogy e kérdések elemzését bűnös módon elhanyagoltuk. Ha már van létező szocializmus, akkor .talán nem is érdekes velük foglalkozni. Amennyiben mégis előtérbe kerültek, a hatás ilyen volt. Egy hallgatóm a Politikai Főiskolán azt kérdezte tőlem: „Hogyan van az, hogy a kapitalizmusban a jóistent is beleveszik a munkásosztályba; ha azonban győz a forradalom, mindenkit kirúgnak belőle.”

Én csak arra vállalkozhattam, hogy feltegyem a kérdéseket, de megválaszolásukra nem. Bár a kérdések megfogalmazásával is igyekszem sugallni: a viszonyok elemzése nem azt a következtetést adja: a mai kapitalizmushoz csak tőkés osztály tartozik, munkásosztály nem. A tőke továbbra is alapjában véve a tőkés osztály és a munkásosztály viszonya, és még kevésbé szorítható e viszony egy nemzet keretébe, mint bármikor a kapitalizmus történelme során.

FÜR SICH

A marxi ökonómia ismert végkövetkeztetése: a tőke koncentráció és centralizáció megteremti a szocializmus objektív feltételeit és szükségességét; az osztállyá szerveződő forradalmi munkásság pedig a kapitalizmus megdöntésének szubjektív tényezője.

Ami a tézis első felét illeti. Azt gondolom, hogy az objektív feltétel létrejötte változatlanul igaz. Ennyi megszorítást tennék. Mind a koncentrációt és centralizációt erős dekoncentráció és decentralizáció kíséri; nem valamiféle tiszta szocializmus feltételei érlelődnek, hanem olyan vegyes gazdaságé, amelynek a jellegét a szocialista tulajdon szabja meg. (Már ebből is következik, hogy nem a piacot felszámoló szocializmus feltételei érlelődnek, történelmileg belátható időn belül.)

Az igazi probléma: hogyan fognak e feltételek realizálódni? Milyen társadalmi erők

hatnak ebbe az irányba? Mi lesz ebben a (fenti módon igen szélesen értelmezett) munkásosztály szerepe? Egyáltalán újból osztállyá szerveződik-e munkások és alkalmazottak (formálisan kisvállalkozók) társadalmi csoportja, az osztály „an sich”. Kérdéseimet nem is az sugallja, hogy az előttünk álló időszakban a munkásmozgalomnak, de az egész baloldali mozgalomnak, az egész szociáldemokráciának egy minden korábbinál súlyosabb apálya következhet be. Hanem hogy mi lesz utána?

Persze a fejletlen országokban gyakran nem probléma, mi az, hogy munkásosztály. Még csak az sem feltétlenül igaz, hogy szétválna az „an sich” és a „für sich” osztály. Adott történelmi szituációban forradalmi is lehet. Ám nehogy a történelem megismételje önmagát; nehogy fejletlen országokban jöjjön létre ismét szocialista tulajdon, szocialista gazdaság.

Vártuk a kapitalizmus általános válságát, s ehelyett a fejletlen országok szocializmusának általános válsága következett be.

A mai viszonyok elemzéséből is világos: nincs vége a történelemnek, a vetélytárs nélkül maradt kapitalizmus nem marad fenn örökké. Nem tudta és nem tudja megoldani az emberiség nagy problémáit.

Ezt a folyamatot kell nyomon követnie és elemeznie a marxista gondolkodóknak.

Budapest, 1993. május hó

JEMNITZ JÁNOS

Marx és a nemzetközi munkásmozgalom

Bill Morris, a legnagyobb brit szakszervezet, a másfélmillió szállítómunkások főtitkára nemrégiben, egy 1993 áprilisában megjelent cikkében Marx egyik gondolatát idézte: „Mielőtt a munkásosztály a barrikádokon győzne, először intellektuálisan kell győznie.” S hozzáfűzte: ahhoz, hogy a Brit Munkáspárt újból az ország politikai vezető erejévé váljon – eszméket kell sugározni. Az eszmei leépülés és az ezzel kapcsolatos elégedetlenség sajnos nemcsak a Morris emlegette szigetországi viszonylatban elterjedt.

Napjainkban úgy tűnik, mintha a marxizmus is elveszítette volna befolyását. Ha a Marx életével kapcsolatos évfordulók megemlékezéseit idézzük fel, érdekes és meglepő tényre bukkanunk. Míg a születéséhez kapcsolódó évfordulók, ünnepek és éves események, mintha dúr hangnemben szólnának, a halálához kapcsolódók mohban.

Az első születési jubileum, az 50 éves, 1868-ban Franciaországban a császárság megrendülését, a radikális köztársasági és szocialista ellenzék felerősödését, Nagy-Britanniában pedig a nevezetes 1867/68-as politikai-szociális reformokat, az I. Internacionálé, s benne a marxista áramlat megerősödése jelezte. – A születés 75. év-

fordulója, 1893-ban, a fellendülés és terjedés pozitív időszaka: az első sikeres május elsejék, az Olasz Szocialista Párt, a brit Független Munkáspárt .születése, a német és francia parlamenti választási sikerek, a belga általános sztrájk eredményes reformharca, a fokozatos és folyamatos fejlődés ígéretét hozza. Ez az alaptónusa a II. Internacionálé kongresszusának is, amelyen persze hangot kapnak a korábban meginduló „Marx-klika” elleni anarchista, possibilista és allemannista vádaskodások is. Ám kisebbségben maradnak. A többség biztosításához hozzájárulnak a Kelet-Európából érkező új szocialista pártok vezetői (zömükben értelmiségiek), akik valóban sokat tettek a marxista gondolatok terjesztése érdekében.

A nagy, a 100. évforduló, 1918-ban egyértelműen az „új idők új dalaira” való ráhangolás jegyében állt. Nemcsak az új Szovjet-Oroszországban, hanem az erjedő forradalom német-osztrák-magyar régiójában csakúgy, mint Svájcban és sok nyugat-európai országban. Mindez persze a marxizmus körüli harcok és ellentmondások jegyében.

Más kor már a 125. évfordulóé, 1943-ban, amely azonban nem a bénító fasizmus, hanem a poszt-fasizta korszakra való felkészülés, az új Európa tervezgetésének ideje. S a nagy tervező társadalomtudósok, történész, közgazdász, szociológus és politológus professzorok, olyanok mint Nagy-Britanniában H. J. Laski és G. D. H. Colé, akik nem egy elkötelezett marxista iskolában, nem az angol KP-ban nőttek fel, elmélyülten foglalkoznak Marxszal tervezéseiknél. De ezt teszi a vichy Franciaország börtöneiben – ha nem is hasonló alapossággal – León Blum is számadó könyvében.

A születés 150. évfordulóján 1968-ban – bár ennek beható elemzése még megíratlan – Európa Keletén és a nyugati országokban, meg az USA-ban a marxizmus megújulásának reménye terjedt el, nehezítve a marxizmussal való leszámolás határozott törekvéseivel is. – így jutunk a imái évhez, a születés 175. jubileumához, amelyről a dūr hangnem ragyogó optimizmusa aligha mondható el.

A másik történelmi-kronológiai sor, az 1883-ban történt elhalálózásról szóló mollhangnemű megemlékezések .között csak elvétve akad olyan, amely az aktuális eseménnyel kapcsolatban „negatív bizonyítványt” állítana ki Marxról. Legalábbis a munkásmozgalmon belül. Kivétel P. Brousse, de már a vele együttmenő B. Malon a „tudományos szocializmus” megteremtőjeként emlegeti az elhunytat.

1898-ban, az elhalálózás negyedszázados fordulóján egyértelművé válik a mollhangnem. Megjelennek a válságtünetek: Bernstein. Marxszal és a forradalmi marxizmussal való leszámolása, a német pártvezetés szembekerülése a délnyugatiak „parlamentáris lázadásával”, Franciaországban a szintén szocialista Millerand kormánybalépése „iminzterialista válságot” okoz a mozgalmon belül, megszűnik addig elért egységük. Angliában ekkor indul meg a szakszervezetek elleni kemény tőkés ellentámadás.

Az 50. évforduló évszáma – 1933 önmagáért beszél. A fasizmus kihívása ellenében szóló írások még nem képviselik a koncepcionális, népfrontos ellentámadás hangját. A 75. évforduló két évvel 1956 után zajlik le, amely a kommunista pártok értelmiségében nemcsak megrendülést okozott, de sokak eltávozását is hozta, s nem is mindig olyanokét, akik egyben a marxizmustól is eltávolodtak volna.

A hatvanas években meginduló „marxista reneszánsz” mozgalom egyben a „marxizmusok” pluralisztikus fogalmát is felvetette, francia történészek és politológusok műszavát, mint a válságból kivezető egyedül járható utét.

Moll-ban szülötteik 1983-ban Marx halála századik évfordulójának eseményei. Az illuzórikus reménységek a Mitterand-féle szocialista párt választási győzelméhez fűződtek. Ám ekkor jelent meg a „szigor politikája” is, és vannak, akik szerint éppen ez a 93-as csőd kezdete. Ám ekkor kerülnek ki a baloldali politikusok az angol munkáspárt

csúcsvezetéséből, ekkor kezd erodálódni az addig szilárdnak hitt „skandináv pillér”. Még 83 előtt jelent meg Berlinguer nagy port felvert írása, amely a valóságos okok mélyreható vizsgálata nélkül megállapította, hogy a Szovjetunió megszűnt nemzetközi vonzóerőiként hatni, elméletileg és gyakorlatilag kimerült. Ekkor kerül a figyelem középpontjába az OKP, és arat sikert az „eurokommunizmus” kísérlete, amellyel többnyire csak felületes apologetikus jelszavakkal vitatkoztak. Reményeket kelt az 1983-as trieri emlékülésin egy Brandtról és Berlinguerről elnevezett, külön német-olasz BB-vonal, mint a megújulás erjesztőjéé. Ez befolyásolta a párizsi Marx emlékülést is, amelyen a FKP széles fórumot tudott biztosítani a pluralisztikus „marxizmusok” jelszavainak. Ám a leglényegesebb kérdésben, a gazdasági és szociális problémák konkrét marxista megválaszolásában e rendezvények egytől egyig gyengének mutatkoztak. A sztálinizmussal való leszámolás uralkodott, a „nemzeteik újra-ébredésének” szükségével voltak elfoglalva, s alig keltett érdeklődést a neoliberais konzervativizmus támadása a jóléti társadalom igényeivel szemben. Nehéz volna minderre Marx szellemének érvényesülését ráfogni.

Bár ezt a szellemet, minit nem pusztán objektív elméleti megnyilatkozást, hanem, emberi s baráti viszonylatokban, valamint szervezeti munkában is megnyilatkozó tevékenységet, még nem kutatták eléggé, sőt sok mindéin ide tartozó dokumentáris anyag is publikálatlan. Hosszú időn át a valóban rendkívüli – csak a Goethe-Schiller viszonyához hasonlítható – nagy barátság, Marx és Engels viszonya került csak reflektorfénybe. Ha a baráti kör sugarát növeljük, akkor beletartozik elsősorban Wilhekn Wolf, mint *A tőke* neki szóló ajánlása mondja, a szerző „feledhetetlen barátja a proletariátus bátor, hű, nemes előharcosa”, majd A. Bebel, W. Liebknecht, J. Ph. Becker s a fiatalabbak közül Kautsky és Bernstein. Levelezésük teljes anyaga még publikálatlan. Méginkább igaz ez francia, angol vonatkozásban. Párját ritkítja az olyan kiadvány, mint a Harney Papers, amelyet az amszterdami IISG publikált. Moszkvában csaknem Marx halálának századik évfordulójáig vártak, míg családi levelezését megjelentették. Hasonlóképpen csak az I. Internacionálé centenáriuma idején hozták nyilvánosságra Marxnak a Főtanácsban elhangzott fontos felszólalásait.

Így a szükséges visszafogottsággal a baráti kör felvázolásánál legfeljebb néhány szubjektív észrevételt és problémafelvetést tehetek. A körben – kevés a kétkezi munkás; bár ilyesmiben a mérték kérdésének még a felvetése is bonyolult ügy, hiszen ennek megítélése, elsősorban a mozgalom belső állapotának függvénye, ami elmélyült történelmi elemzést kíván. Közülük csak az odaadó Lessnerrel nem volt Marxnak gondja. Weltlingtől, Eccariustól, Jungtól útjai elváltak. Második hazájában, Angliában az erősödő brit szakszervezeti mozgalom ismert személyiségeivel működött együtt, de baráti szálak csak a fiatalabb szakszervezeti vezetőkkel szövődtek, John Bunnszel, Tom Mannal stáb. Volt ismeretség, baráti kapcsolatok nélkül a belga és spanyol mozgalom vezető embereivel. A francia kapcsolatok erősen értelmiségi színezetűek. Elég Lafargue, Ch. Longuet, majd J. Guesde nevét említenem. Aligha talált másutt Bebel formátumú munkásból lett politikusra, olyanra, akiben (Engelsszel együtt) az előzőhöz hasonlóan egy nép munkásosztályának öntudatos képviselőjét láthatta volna. A partnereik többnyire vagy jóval kisebb kalibernek voltak, vagy korai súrlódások mutatkoztak. A közlekedő edények törvénye szerint végbemenő gondolatcsere így kevésbé jött létre. A súrlódások szinte valamennyi esetben elvi okokból s nemi személyi sértettségéből keletkeztek. Marxnak élete utolsó évtizedében elsősorban az anarchistáikkal volt vitája, akik többségükben értelmiségiek, a másik oldalon a munkásvezetők körében a trade unioniste és liberális veszély tűnt szemében fenyegetőbbnek.

Van egy harmadik mozzanat is ezekben a személyi és mozgalmi viszonyokban. Óriási a kontraszt aközött, hogy hogyan reagáltak Marx halálára 1883-ban, és hogyan

több mint száz év után napjainkban (hiszen 1993 nemcsak Marx születésének 175. jubileuma, hanem halálának no. évfordulója is). 1883-ban a baloldali és munkásmozgalmi emberek még akkor is nagy elismeréssel szóltak az új világfelfogást feltáró tudósról és a tudományos szocialista mozgalom úttörőjéről, ha történetesen ellenfelei voltak elviekben és a napi harcokban. 1993-ban viszont számosan jubilálnak a halott Marx és az állítólag végleg eltemetett tudományos szocializmus fölött, olyanok, akik a túlbuzgóságig hívei voltak, s egyben élenjárói a mozgalom és eszmevilága önmagától való elidegenítésének. Az egykori farkasok miként Assissi Szent Ferenc kegyes prédikációjának hatására az erdők véresszájú ordasa – „fürdőit farkasokká”, az egykori „marxisták” a legbuzgóbb anti-marxistákká lettek.

1883-ban a kritikus ellenlábás, Brousse vetette fel nekrológjában azt, „amiben Marx tévedett”, nevezetesen, hogy sok más irányzat, kivált a brit szakszervezet, nem engedi magát Marx kaptafájára húzni. A történelem fintora, hogy a német párt nevében éppen Bernstein szállt vitába vele. Vitacikkéről még Engelsnek is referált. Ezzel indult meg az a nem érdektelen vita, hogy milyen is volt Marx és a brit szakszervezeti mozgalom kapcsolata. Ennek során gyakran írták le azt, hogy Marx és Engels, akik életük nagyobb részét Angliában éltek le, semmiféle befolyással nem voltak erre. Nem kívánóim leegyszerűsíteni ezt a fontos kérdést, hiszen aligha igaz az a sztálini időszakban elterjedt képzet, hogy a marxizmus már az I. Internacionálé idején győzedelmeskedett a munkásmozgalomban. Ám az egyik végletes nézetet hiba lenne leváltani egyszerűen az ellenkezőjével, mint ez éppen napjainkban történik. Ezért – a kérdésben való elmélyedés igénye nélkül – csak néhány valóságos tényre kívánok emlékeztetni. Marx jórészt éppen a brit szakszervezetek megkeresésére foglalkozott a létfontosságú elvi kérdésekkel, a szakszervezeti munka jelentőségével, a sztrájkharcok és részkövetelések helyével és távlatával, *A Bér munka és Tőke, A Bér, Ár, Haszon* c. írásában. S e kapcsolatok újból és újból működésbe lépnek, később már a szocialista beállítottságú fiatalabb szakszervezeti vezetőkkel.

A „marxológia” szempontjából, de aktuális szempontból is, ígéretes téma, hogy Marx mennyiben szólalhatott meg a kor médiájának, a sajtónak hasábjain. E kidolgozatlan téma egyik oldala, hogy Marx számára – pénzkeresés szempontjából is – fontos volt, hogy megszólalhatott az amerikai „fizetésképes” napilapokban. A másik, hogy mennyire figyelemmel kísérte a brit nagylapokat, főként, de távolról sem csak akkor, ha a munkásmozgalom problémáit érintették. Méginkább érvényes ez a brit, német, francia, svájci munkás, illetve szocialista orgánumok esetében.

Nagy témakört érintek, ha arra emlékeztetek, miként reagált Marx a munkásmozgalom és a progresszív erők sikereire és kudarcaira. Az általános megközelítést megadják a „Brumaire” híres sorai, amelyek arról szólnak, hogy a munkásosztálynak megannyi próbálkozás után, újból és újból meg kell újítania erőfeszítéseit, kísérleteit. E sorok a 48/49-es forradalom másod napján, az ellenforradalom felülkerekedése idején íródtak. Ám a fellendülés pillanatában is visszatér erre, híres *Alapító üzenetében*: „a forradalmak kudarca után a kontinensen a munkás osztály valamennyi pártszervezetét és pártlapját szétzúzta az erőszak vasökle, a a munka leghaladottabb fiai kétségbeesetten menekültek az óceánon túli köztársaságba és a felszabadulás rövid életű álmai szétfoszlottak az ipari láz, erkölcsi rothadás és politikai reakció beálltával ...” S Angliára nézve: „A chartista munkásmozgalom fenntartására vagy újjáalakítására tett minden erőfeszítés kudarcot vallott... a tömegek fásultsága következtében. S úgy látszott, hogy a munkásosztály annyira beletörődött politikai semmissége állapotába, mint azelőtt soha ... Ha abban az időben nem is volt akcióegység a brit és kontinentális munkásosztály között, vereségükben mindenesetre egyek voltak.”

S ugyanez a körültekintő számbavétel jellemezte a sikerekkel kapcsolatban is.

Amikor a Kommün bukása után egy évtizeddel 188 i-től egy új élénkülés és fellendülés kezdődött, Marx nem volt az elsietők között. S az is ismert, hogy Engels még 1886 után sem hajlott az Internacionálé újjáalakítására, s csak 1889-ben változtatott álláspontján. Jóllehet Marx az I. Internacionálé frissen átírt történetével kapcsolatban, ahol a könyv írója, George Howell „fürdőit farkasként” fedezte fel Marxban a mindent rosszra fordító „ördögöt” – tüneti értékű, hogy Howell írása a nagytekintélyű liberális Nineteenth Century-hen jelent meg – gondos mérlegeléssel rabja helyükre a dolgokat, megmutatva az Internacionálé értékeit anélkül, hogy valahol is a szervezet munkája idealizálásának hibájába esett volna. Történeti rajzai – mint csaknem mindig – nagyon is reálisak voltak, abban is, hogy gyakran a valóság azon legfájóbb pontjait világították meg élesen, amelyekből az adott pillanatban a legtöbbet lehetett tanulni.

Egy valami sohasem következett be Marxnál (és Engelsnél sem), hogy a sikereiket követő kudarcok nyomán, a gyakorlati és szellemi keréketörések idején, bármiféle elvi visszavonulásra, a szocialista irányultság feladására vagy akárcsak elfakítására gondoljon. Akkor sem, ha a szocializmus napirendre kerülésének lehetőségeit ideiglenesen vagy hosszú időre nem tartották reális lehetőségnek. Ám az ilyen időszakokban is odaadón elemezték az új tendenciákat, hogy „naprakész” felkészültséggel kerüljenek a kedvezőbb idők küszöbére. Bizonyos, hogy ebben a tekintetben is sokat tanulhatunk Marxtól éppen napjainkban.

SZERDAHELYI ISTVÁN

Marx és a művészet

Tisztelt Emlékezés!

Előadásom címe – „Marx és a művészet” – boldogult ifjúkorom emlékeire asszociáltathat, az 1950-es évekre és a 60-as évtized elejére, amikor a soha ki nem mondott, de annál szuggesztívebb eszközökkel éreztetett hivatalos álláspont az volt, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusai a világ minden lényeges elméleti problémáját voltaképpen megoldották már, s nekünk, hálás utódoknak csak az a feladatunk, hogy minél vastagabb kresztomátiákba gyűjtsük az adott témára vonatkozó szövegeiket és elvhű exegézisekkel rekonstruáljuk az ezek mögött meghúzódó gondolatrendszer.

A művészet, az irodalom „kommunista embert nevelő” funkciói igencsak fontosaknak tűnven fel, mindez természetesen vonatkozott az esztétikára, a művészetelméletre is. Megjelent hát több kiadásban Mihail Lifsic egyre terjedelmesebb – végül már közel ezer oldalra rúgó – „Marx-Engels: Művészetről, irodalomról” című, híres szöveggyűjteménye, s annak bevezetése az opportunizmus és az anarcho-szindikalizmus eszmei befolyásának tudta be, ha valaki nem érzékelte, hogy Marx és Engels „gazdag

eszmei tartalmú” művészettel kapcsolatos gondolatai „a nézeteik egységes rendszerét alkotják” (XIV-XV.), s így egy olyan koncepciót tükröznek, amelyet „Marx és Engels történeti esztétikájának” lehet nevezni.

Valójában pedig ilyen esztétika sosem létezett. Megjegyzem, ha netán létezik, Lifsic buzgalma akkor is teljesen felismerhetetlenné tette volna azzal az eljárással, hogy Marx és Engels levelezésiének minden olyan részletét belezsúfolta a kötetbe, amelyekben művészeti vonatkozású szavak vagy nevek voltak találhatóak: így pl. egy Kate nevű fiatalasszony párizsi nászújának intimitásait taglaló részletet is, azon az alapon, hogy a nevezett hölgy papája a költő Freiligrath volt (635. o.).

No de, ismétlem, ilyen „történeti esztétika” egyszerűen nem létezett, s ezt nem más szögezte le – a 60-as évek derekán, amikor ilyen állításokat már meg lehetett fogalmazni –, mint az a Lukács György, aki korábban Lifsic társaként szerzett nevet a „rekonstrukciós” munkában: „ha (...) a marxizmus klasszikusainak összegyűjtött és rendszerbe foglaló nyilatkozatai kifejezetten tartalmaznának egy esztétikát vagy legalábbis annak hiánytalan vázát – írta Lukács –, akkor csak valami jó összekötő szöveg volt volna szükség, és a marxista esztétika készen állna előttünk. Erről azonban szó sem lehet: sok tapasztalat bizonyítja, hogy az egész esztétika fölépítése szempontjából nem hozhat tudományosan döntő eredményt az sem, ha ezt az anyagot közvetlenül, monografikusán minden részletkérdésre alkalmazzák”.

Az 1970-es és 80-as évek fordulóján magam is végeztem ilyen típusú kutatásokat, s azt kellett megállapítanom, hogy Marx és Engels hagyatéka művészetelméleti szempontból vizsgálva, rendkívül egyoldalú: megjegyzéseik, gondolatmeneteik túlnyomó többsége irodalmi vonatkozású, s ehhez képest a többi művészeti ág és az általános esztétika problémáit érintő fejtegetéseik aránya elenyészően kicsi. Am e hagyatéknak ellenére nem hasznosítható közvetlen formában még egy irodalomelméleti koncepció rekonstrukciójához sem. Igaz, Lifsic szöveggyűjteményének tartalommutatójában megtalálható az ókori világ kelletti népeinek irodalmától a kortárs költészetig az irodalomtörténet minden valamirevaló fejezete, s ezeken belül említés esik nemcsak a klasszikusokról, hanem – az ábécé sorrendjében haladva – Willibald Alexistől, a harmadosztályú német történelmi regényírótól Vincenz Jakob von Zuccalmaglióig, a tizedrangú költőig olyan alkotókról és irodalmárokról is, akik ma már a lexikonokban sem mind szerepelnek. Csakhogy ezeknek az igen különféle összefüggésekben megjegyzett vagy magánlevelekben felbukkanó említéseknek semmiféle rendszerjellegük nincsen, s gyakran még önellentmondóak is. Eugène Sue *Párizs rejtelméi* című kolportázsregényét pl. Engels magasztalva állította George Sand és Dickens művei mellé, majd – még ugyanazon esztendőben – ugyanezt a regényt Marxszal közösen írt munkájukban igencsak goromba modorban „levágták”.

Az effajta önellentmondások persze látszólagosak, s abból adódnak, hogy a szóban forgó szerzőket vagy munkákat Marx és Engels egyszer emilyen, máskor másmilyen nézőpontból megítélve tette latra. Sue esetében pl. arról van szó, hogy Engels a *Párizs rejtelméi* témaválasztását tekintette korszerűnek, Marxszal közös írásában viszont az ideológiai alapállását bírálta. A levelezésük kommentálatlan felvétele a gyűjteménybe viszont súlyosan torzító látszatokat teremtett, hiszen e leveleket Marx és Engels nem abban a tudatban vetette papírra, hogy egy hajdani „történelmi esztétika” vezérelveiként szolgáljanak majd, hanem magánjellegű udvariassági gesztusaikat, vagy pillanatnyi érvényű kifakadásaikat, futó ötleteiket is rögzítették bennük. Rendkívül fontos filológiai szempontra hívta fel hát a figyelmet Csehi Gyula, amikor tiltakozott az ellen, hogy e levelek „toll futtában és feltehetően múltbeli olvasási emlékek alapját tett megjegyzéseit” egyesek megpróbálják „esztétika számba venni és abszolutizálni”.

Miután pedig ez az emlékülés sajátosan Marxról szól, meg kell említenem azt is,

hogy a marxista szakirodalomban hagyományosan „Marx és Engels álláspontja”-ként idézett passzusok többsége – így a nevezetes „realizmus-meghatározás” is – Engels egyedül, s még hozzá Marx halála után fogalmazott írásaiból származik. A tőke nagyszabású munkájába beletemetkezett Marxnak a jelelt szerint nemigen volt kedve és módja arra, hogy a művészet, az irodalom kérdéseivel, legfrissebb eseményeivel foglalkozdjék. Walt Whitman, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud költészetére éppúgy nem figyelt fel, ahogyan Turgenyev és Dosztojevszkij prózájára sem. Ezzel szemben, amint ezt Paul Lafargue visszaemlékezéseiből tudjuk, Marxot „a modem írók közül legjobban szórakoztatta Paul ide Koek, Charles Lever, az idősebb Alexandre Dumas és Walter Scott”, minthogy „nagyon vonzották a kalandos és humoros elbeszélések”. Nos, Dumas és Walter Scott nevét még csak-csak fenntartják az irodalomtörténetek és az ifjúsági kalandfilm-feldolgozások, de Kock és Lever végképp feledésbe merült; nem árt hát megjegyezni talán, hogy ez utóbbiak esetében a felszínes, szentimentális lektűr olyasféle képviselőiről van szó, akik a mai „aluljáróirodalom” reprezentánsainak elődei.

Az következik mindebből, hogy a „Marx és a művészet” téma az idézőjelben mondott „személyi kultuszos” ceremóniaszövegeken túl nemigen érdemel figyelmet?

A mai magyar szellemi divatok sodrában aligha lenne feltűnő, ha igennel válaszolnánk erre a kérdésre. Csakhogy – példának okáért – egy jórészt kölcsönzött gondolatokat tartalmazó zenei kompendiumon és stilisztikai eszme-futtatásokon kívül Descartes sem szentelt különösebb figyelmet a művészeteknek, a kartéziánus racionalizmus mégis óriási hatást gyakorolt az esztétikai gondolkodás fejlődésére; a klasszicista művészet számára éppenséggel a vezéreszméiket szolgáltatta. Az átfogó eszme-rendszerek többsége általában alapot nyújt esztétikai-művészetelméleti koncepciók kidolgozásához is, és Marx életművének hatástörténete igazán nem szűkölködött az ilyen kísérleteikben.

Újabb kérdés persze, hogy miként értékeljük ezeket a kísérleteket. Ma Magyarországon egy deklaráltan marxista művészetelmélettel előállni körülbelül olyan, mintha valaki nyíltan vállalná azt, hogy homoszexuális. Állampolgári joga, hogy megtegye, rendőrségi zaklatásnak ezzel nem teszi ki magát, de ne csodálkozzék, ha a háta mögött ujjal mutogatnak rá. A marxista esztétika megbukott. Nem a rendszerváltás után bukott meg, hanem maga a régi, a pártállami rendszer vezetése buktatta meg, még az 1970-es évtized végén. (Ha valakiben elhomályosultak volna már ezek a hajdanikon emlékek, olvassa csak újra a Kritika 1988-as évfolyamában az „Értékrend-kultúra-ideológia”-vita tanulmányait.) Hogy miért tette ezt, itt nem részletezhető, s valamennyi részletében ma még talán nem is világos, meggyőződésem azonban, hogy indítékai között nem kis szerepet játszott a félművelt sznobság, amely fényesen igazolja Boileau *Ars poeticájának* azt a megállapítását, miszerint „Minden ostoba talál egy még ostobábbat, aki csodálja őt”.

A marxista esztétika bukása persze nem áll egymagában: ma Magyarországon az esztétika általában, mint tudományszak is megbukott, olyannyira, hogy a jobb szerzők már műveik címében is deklarálják, hogy nem az esztétikát, hanem az antiesztétikát művelik. Amihez, csak azt tenném hozzá, hogy attól, hogy Magyarországon jó ideje a futball is megbukott, másutt még ezt a sportágat igencsak eredményesen tudják művelni. Ahogyan a marxista művészet- és irodalomelméletet is – példának okáért Amerikában.

„Az amerikai marxizmus ma már tiszteletreméltó” – írja egy helyzetelemzésében Ellen Schrecker. – „Képviselőinek tudományos munkái az egyetemi lapokban és az élvonalbeli folyóiratokban jelennek meg”, de ezenfelül „minden társadalomtudománynak is megvan a maga marxista lapja”. Ezzel egybehangzóan állapítja meg Vincent

Leitch, hogy az amerikai baloldali értelmiség vezetői az 1980-as években már „rangos főiskolákon és egyetemeken tanítottak, jelentős lapoknál és kiadóknál publikálták cikkeiket és könyveiket, kiemelkedő alapítványoktól és képviselőlektől kaptak adományokat és díjakat, s meghatározó szerepet játszottak kulcsfontosságú szakmai szervezetekben, társaságokban és intézményeikben”.

Az olyan marxista – vagy, ha úgy tetszik, neo-marxista – irodalomteoretikusok, amilyen Fredric Jameson, Jeffrey Saramon« vagy Frank Lentricchia a legújabb kutatási irányok, a szemiotika, a hermeneutika, a strukturalizmus vagy akár a dekonstruktivizmus legfrissebb eredményeinek-ötleteinek ismeretében alkották meg nevezetes műveiket, amelyek pontosan azokat a célkitűzéseket szolgálták, amelyeket – verbális síkon – a pártállami magyar tudománypolitika is oly fennen hangoztatott: a nem marxista fogantatású elgondolások formalista vonásuktól megtisztított, kritikai adaptációját. Hogy milyen sikerrel, ezen lehet – s kellett volna is – vitatkozni. Az viszont vitathatatlanul igen figyelemreméltó esztétörténeti tény, hogy az ő munkáik teljesen visszhangtalanok maradtak a marxizmus deklarált hegemoniájával ijesztgetett hazai szellemi közéletben, ugyanakkor, amikor azok is Hans-Georg Gadamer nevét tüzték a zászlajukra, akik – finoman fogalmazva – némiképp ezoterikus gondolatait aligha tudták végigolvasni, a szerzőt pedig tiszteleti tagjai közé választotta a Magyar Tudományos Akadémia.

Sorolhatnám tovább a hasonló példákat, amelyek mind azt valószínűsítik, hogy a „Marx és a művészet” téma ilyen hatástörténeti értelemben korántsem annyira meddő, mint amennyire ismeretlen, feltáratlan a hazai szakirodalom számára. Rajtunk múlik, hasznosíthatjuk-e az értékeit, vagy az utókorra testáljuk ezt a ma – konjunkturális szempontból mindenképp – időszerűtlennek minősíthető feladatot. Megfontolandó, hiszen egyebet sem hallunk, mint azt, hogy hajdani, elvadult állapotainkat a civilizált nyugati viszonyokra kell cserélnünk – márpedig H. G. Wells világosan megmondta, hogy „a vad és a civilizált ember közt az egyedüli lényeges különbség az, hogy a vadak még nem tanulták meg, miként kell elkendőzni az igazságot, a civilizáltak viszont már megtanulták ezt”.

SIMOR ANDRÁS

Marx és a múlt század utolsó három évtizedének baloldali magyar íróértelmisége

1871. november 23-án a *Hazánk s a Külföld* hasábjain cikk jelenik meg *dr. Marx Károly* címmel. Az írás alcíme: *Az Internacionálé alapítója s szellemi vezére*. A lap Marx portréját is közli, amelyet a tanulmány szerzője, György Aladár a hosszú,

személyes ismeretség alapján teljesen hünek tart, „csak az erély kifejezése hagy még mérni kívánatot maga után”. A Marx életét és tevékenységét részletesen ismertető írás *A tőkérről* a következőket állapítja meg: „Marx e műve által határozottan szakít az eddigi nemzetgazdák és szocialisták rendszerével; műve – hasonlóan Buckle kísérletéhez a történelemben – a szükségszerűség elvét vonja be a társadalom tudományába, s Hegel dialektikája és Darwin fejlődéstana egy sajtószerű analógiája szerint mutatja ki, [hogya] a burzsoá kornak, a tőke uralmának korunkban szükségképp [kellett] bekövetkeznie, s mint fog ebből hasonló szükségszerűséggel egykor a negyedik rend, a proletárok uralma előállni.”

György Aladár, aki nemcsak Marx személyes ismerőse, hanem az Internacionálé tagja is, ekkor már négy részből álló cikksorozatban ismertette Jókai lapjában, *A Honban az Internacionálé működését*. Tevékenységét nem a munkásmozgalmi sajtóban végzi, amelynek ez időtájt inkább tiszavirágéletű lapjai és időszaki kiadványai vannak, hanem a jóval nagyobb hatású, országos olvasótáborral rendelkező lapokban. Bátor írásai olyan légkörben jelennek meg, amikor felségárulás vádjával per folyik a magyarországi szocialisták letartóztatott vezetői ellen, a kormánylapok fölényes gúnnyal emlegeti a párizsi kommün „csúfos bukását” és a jobboldal heves kirohanásokkal igyekszik lejáratni a nemzetközi munkásmozgalmat.

A múlt század hetvenes éveiben a függetlenségi baloldal, a hazai kossuthiánus demokraták legjobbjai közel kerülnek a munkásmozgalomhoz. Talán elegendő Táncsics Mihály, Vajda János, Böszörményi László, Tótvölgyi Titusz, Színi Károly, Darmay Viktor, Borostyán Nándor, Szederkényi Nándor, György Aladár, Mocsáry Lajos, Szabó Endre, Hermáim Ottó, Ugrón Gábor nevét említenem.

Tótvölgyi Titusz például szenvedélyesen védelmezi a párizsi kommünt: „A commune annyit jelent, hogy a Deák-párt háromszáz évvel hátra van a szabadság fogalmával” – írta, és regénye, *A szegények harca*, amely Jókai *Véres kenyere* és Vértesi Arnold töredékben maradt regénye, *A Commune harca* mellett a párizsi kommün egyik legérdekesebb hazai dokumentuma, egyszerre jelicint meg két lapban, a Gyorspostásban és a Szabadság mint a Népszászlójában. Az utóbbi lap közli Darmay Viktor kommün-versciklusát is, amelyben a költő „gyilkos”-nak saját korát nevezi: „Tiéd a bűn, mely annyi sóik; / Tiéd a vér, a könny, a láng és / Ölt bukva is még angyalok.” (*A commune-ről*) György Aladár a kommünt védelmezve napjainkban külön aktualitást nyerő megállapításokat tesz: „...tagadhatatlan tény, hogy a kommün nézetei és tettei sokkal szorosabb rokonságban vannak az Internacionálé elveivel, mint bármely más előbbi forradalomé, s az igazságos jövő, mely egyes rajongók s szerencsevadászok büntetettéit egy ettől független társulat nemes eszméivel nem fogja gondatlanul vagy elfogultán összevegyíteni, a kommün napjait bizonyosan a történelem legszebb napjai közé fogja sorolni, de egyszersmind bizonyítani fogja, mily elfogultak a kortársak, ha a jelen viszonyoktól eltérő eszményi célok forognak szóban.” írását így fejezi be: „Az idő megifjult, az új eszmék ellen hasztalan a küzdelem. A februári szociális forradalom pár napig, a kommün pár hóig tartotta magát, a társadalmi forradalom hidrafeje új erővel kel föl ismét, míg egy új és új leveretés árán eljut győzelmére: az emberiség millió nyomorultjainak dicső megszabadítást napjaira. Ám úgy legyen!”

Csak hogy sajnálatos módon arról is szólnom kell, hogy a múlt századi baloldali írók, költők tevékenysége koránt sincs kellőképpen feldolgozva. Kettős hiányról és elhanyagoltságról is beszélhetünk. Igen jellemző, hogy *Az Általános Munkásegylet története* című könyv szerzője az ötvenes évek elején például György Aladárt polgári útitársnak nevezi, aki az első adandó alkalommal elhagyja a forradalom vonatát. Ne térjünk ki arra a kérdésre, hogy volt-e, vagy sem a forradalomnak vonata a múlt századvégi Magyarországon. Talán elegendő azt rögzítenünk, hogy a szűkkeblű

szektásság a baloldali értelmiségnek a munkásmozgalomból való kirekesztésével éppen a munkásmozgalmat magát szakította ki a nemzeti történelem egészéből. A történelemtudomány később ezt a kérdéskört jóval árnyaltabban elemezte, ám kevésbé javult a helyzet az irodalomtörténeti feldolgozásokban. A korszakról szóló legterjedelmesebb munka *A magyar költészet Petőfitől Adyig* című mű igen sok esetben egyszerűen átveszi a hajdani irodalmi Deák-párt értékeléseit (olykor –szó szerint megismételve azokat, csupán az idézőjelek kitételéről feledkeznek meg a szerző), és ráadásul neofita buzgalommal Marx nézeteinek ismeretét kéri számon a múlt század baloldali íróitól.

A képet egészítsük ki az 1945 utáni legfőbb vétek ismertetésével, a forrás-kiadványok, publikációk máig tartó, ijesztő hiányával. Elegendő az utalásszerű jelzés is, Táncsics műveinek sorsa, például a korszakos jelentőségű *Józanészé*, amely – miután annak idején a Pestre bevonuló osztrákok elkobozták példányait – ma az olvasók számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen, az Országos Széchényi Könyvtár egyik becses ritkasága. Vagy Színi Károly utóélete, akit Ady Endre nevezett „harcos, nemes, elátkozott ember”-nek. Több mint négy évtizeden át adta ki szabadságot, egyenlőséget, testvériséget követelő, valódi függetlenségért és népjóléért csatázó lapjait. Életművével mind ez ideig senki sem foglalkozott, az új magyar sajtótörténet is megfélemezik róla. Vagy gondoljunk Petőfi védelmezőjére, a papforradalmár költőre, Medgyes Lajosra, aki egyházi beszédeiben olyan elveket hirdetett meg, amelyek ma Latin-Amcrikában a felszabadítás teológiájának ősvé tehetnék. Ernesto Cardenal, a nagy nicaraguai költő saját elődjét Azarías H. Pallais papköltőben fedezte fel, aki „falán először beszélt a szocializmusról Nicaraguában”. Amikor a nicaraguai papköltő született, Medgyes Lajos hatvanhat éves volt. Ha Latin-Amerikában született volna, ma egy földrész ismerné nevét.

A munkásmozgalomhoz közeledő baloldali íróértelmiség tevékenységéről történő hallgatás azért is súlyos hiba volt, mert éppen ezek a költők, írók törekedtek a hazai legforradalmibb irodalmi örökség, a Petőfi-életmű és a munkásmozgalom közti kapcsolat megteremtésére. 1874-ben jelent meg a Petőfi-összes, benne *Az apostol* csonkítatlan szövegével. Nem ismerem a XIX. századból olyan költői művet, amelyben a plebejus forradalmiság és a marxizmus küszöbére érkező új szociális eszmeiség tökéletesebb megfogalmazást nyert volna, mint *Az apostolban*. Az első hazai szocialista versantológia előszavában Gáspár Imre költő Petőfit a „hazai munkásdal” legnagyobb alakjának, *Az apostolt* pedig „a szocializmus énekeik énekének, legragyogóbb költeményé”-nek nevezi, Szilvesztert Táncsics alakjával rokonítva. Naiv szocializmusát ő is a Bibliával ötvözi egygyé: „Jézus Krisztus a köznép barátja és apostolai valóságos szocialisták”. Ne ütődjünk meg a ma olykor gyermeknek tűnő megfogalmazásokon, amelyek annak idején, ellentétben a huszadik századi leegyszerűsítésekkel és torzításokkal, még rokonszenves törekvéseket tartalmaztak. Szántó-Kovács János például a század vége felé Petőfit jegyzőkönyvileg iktatta a munkásmozgalom legnagyobbjai közé.

1871. november 7-én a konzervatív Pesti Napló Ábrányi Emil fordításának álcázott versét *Az Internacionálé karénekét* közli. Szerzője nem sejti, hogy fél évszázad múlva életét majd Horthy Miklóst köszöntő ódával fejezi be. Kemény Zsigmond, mialatt Forradalom után című röpiratában azt bizonygatta, hogy a magyar néptől idegenek a szocialisztikus és kommunisztikus eszmék, valósággal plagizálta Engels *A munkásmozgalom helyzete Angliában* című, 1845-ben megjelent művét a Pesti Naplóba írt cikksorozatában. 1869-ben a baloldal Jókait kéri fel a parlament költségvetési vitájában vezérszónokául, és a Bolond Miska című élclap a „Földosztás” és a „Communisimus” szellemeinek felidézőjeként ábrázolja a regényíró, aki éppen két évtizede rajzolt gúnyképet Eldorádóról, a kommunizmus világáról.

Ilyen légkörben idézik fel tudatos parafrázisokban a baloldali költők Petőfi forradalmi hangját.

Darmay Viktor:

*Merész a szó, de ám kimondom:
Republikánus vagyok én,
S gyűlölöm azt a szabadságot,
Mely koronát hordoz fején.
(Merész a szó!)*

Szabó Endre:

*Ki adta nektek, a jog vesszejét,
Gőgtől kövérre nőtt hatalmasok,
Hogy a mi munkánknak gyümölcsiben
Mi nélkülink ti osztozhassatok?
(Munkások éneke)*

A Petőfi-örökség múlt századi élesztgetői és védelmezői döbbenetesen szemlélnék azokat a támadásokat, amelyek 1984 óta mindmáig a forradalmár Petőfi ellen folynak. Középiskolai tankönyveink *Az apostol* neokonzervatív értékelésével valósággal ki akarják iktatni nemzeti költészetünkben a XIX. századi világlíra halhatatlan remekét. Ne csodálkozzunk hát azon, ha Petőfi kortársi és későbbi híveit feledésre ítélik. A zsenit mesterségesen előbb magányossá kell tenni, majd forradalomtalanítani, ezt a jól bevált receptet alkalmazzák ma is.

Természetesen nem akarjuk elhallgatni azt sem, hogy a baloldali írók, költők közül sokan a nyolcvanas, kilencvenes években megtorpanak, egyik már csak élcversekben füstölgőit, másik spiritiszta lett, a harmadik érdemekben dús szakember, aki társadalmi kérdésekben többé nem foglalt állást. A hazai értelmiség tagjainak nem csupán fotójából hiányzott a marxi erély. De ez a megtorpanás tényleges érdemeiken nem változtat.

Azzal zárhatjuk hát fejtegetéseinket, hogy a Marx népszerűsítéséért folyó radikális polgári publicisztika nem kellő értékelése, a múlt századi baloldali írók mesterséges elfeledtetése voltaiképpen azokat a nézeteket támogatta, amelyek megpróbálták a munkásmozgalmat kiiktatni nemzeti történelmünk egészéből. A kérdéskör elemzésekor éppen ezért ma, akár csak egyéb esetekben is, a marxi, engelsi *önvizsgálat* és *kritika* alapelveiből kell kiindulnunk.

A MARXISTA FILOZÓFIA ÉS FEJLŐDÉSE CÍMŰ SZEKCIÓÜLÉS ÖSSZEFOGLALÓJA

A filozófia kezdettől fogva fontos szerepet játszott a marxizmus genezisében és fejlődésében, klasszikusaink munkásságában, tanításaik interpretálásában, a marxizmus fejlesztésére irányuló kísérletekben és a különféle Marx-kritikákban, a marxizmus

körüli vitákban. A filozófia ma is megkerülhetetlen Marx elméleti munkásságának vizsgálata és méltatása során.

A filozófiai szekció (szekcióvezető: *Wirth Ádám*) résztvevői abból indultak ki, hogy a marxista filozófia nem „halt meg” (ahogy ellenfelei állítják), de sok tekintetben az újrakezdés állapotában van, amikor geneziséhez és alapjaihoz visszanyúlva újra kell gondolni eredeti tartalmát, megtisztítva azt értelmezésének egyoldalúságaitól és torzulásaitól, át kell gondolni történelmi fejlődésének és formaváltozásainak tapasztalatait és tanulságait, kritikusan és önkritikusan feltárva azt is, ami ezt a fejlődést évtizedeken keresztül akadályozta és visszavetette. Egyetértés volt abban, hogy a marxista filozófia nem egy befejezett, lezárható, dogmaként kezelendő tanítás (ahogyan sokszor beállították, illetve kezelték), hanem lényegénél fogva alkotó, tudományos világnézet, amely a társadalmi gyakorlat tapasztalatainak és a tudomány új eredményeinek filozófiai feldolgozásával és általánosításával maga önmagát is korrigálva szüntelenül fejlődik, gazdagodik, s ezáltal filozófiai-módszertani alapul szolgál a kor új társadalmi és tudományos problémáinak felvetéséhez, elemzéséhez és megoldásához.

H. Varró Rózsa a marxizmus természetfelfogásának problémáival foglalkozott. A marxizmus egyoldalú értelmezéseivel polemizálva rámutatott arra, hogy a marxizmus társadalomfelfogása egyfajta természetszemléletet és emberfelfogást is tartalmaz. Ez megjelenik az elidegenedés marxi bírálatában is. A társadalomfelfogás és a természetfelfogás egységének rekonstruálása a marxizmusban azért is jelentős, mert ez filozófiai-módszertani kulcsot adhat az ember és a természet viszonyának ma különösen élesen felvetődő problémáinak (környezetvédelem, globális problémák stb.) megértéséhez és helyes kezeléséhez.

Mihály Albert az anyagelmélet problémáit feszegette. A marxista filozófia – szerinte – kialakulásakor a régi materializmustól bizonyos értelemben kritikátlanul átvette az anyagelméleti naturalizmust, és kevés figyelmet fordított a „társadalmi anyag” fogalmának meghatározására és (kifejtésére). Ezért nem tudta teljesen leküzdeni az anyagelméleti dualizmust. Az anyagelméleti dualizmus leküzdésére javasolta a természeti anyag fogalmának kiegészítését a társadalmi anyag fogalmával. Felszólalásához kapcsolódott *Gondi József* is, aki a szocializmus értelmezésének példáján próbálta bizonyítani, –hogy a társadalmi anyag fogalmának hiánya és az anyagelméleti dualizmus miféle egyoldalúságokhoz és torzulásokhoz vezetett a szocializmus építésében (pl. a tulajdonforma szerepének abszolútizálása, illetve az anyagi bázis és a termelőerők szerepének lebecsülése az új társadalom kifejlődésében).

Széchy Éva a marxi emberfelfogás és személyiségfelfogás problémáiról és ennek pedagógiai jelentőségéről beszélt. A szocializáció és nevelés bonyolult összefüggésére, egyén és közösség dialektikus viszonyára rámutatva bírálta mind az ember nevelhetőségét tagadó pedagógiai pesszimizmust, mind az újfajta nevelési utópiákat.

Gedő András a plenáris ülésen elhangzott előadását folytatva és értelmezve, az elmélet jelentőségéről és az elméleti újrakezdés feltételeiről beszélt, ebből az összefüggésben bírálta többek között a pragmatizmust, az elmélet kritikátlan alárendelését a napi politikának és a propagandának.

Bayerné Méret Éva Daniel Bell filozófiai életútjának áttekintésén keresztül a neokonzervativizmus politikai filozófiájának marxista bírálatát adta.

Selmeci József a marxizmus és a marxista filozófia magyarországi elterjedéséről és fogadtatásáról beszélt századunk első évtizedeiben, kiemelve ebben Diener-Dénes József szerepét.

Bár a korlátozott időkeret nem tette lehetővé sem a részletesebb kifejtést, sem a vita

kibontakozását, a felszólalók által felvetett kérdések újabb kérdéseket, esetenként ellenkérdéseket és ellenvetéseket, néhány kérdésben élénk vitát váltottak ki. A szekció nem tekintette feladatának a vita lezárását vagy eredményeinek összegzését.

A MARXISTA ÉRTÉKELMÉLET ÉS KRITIKUSAI CÍMŰ SZEKCIÓÜLÉS ÖSSZEFOGLALÁSA

„A marxista értékelmélet és kritikusi” szekcióban *Vígh László* bevezetőjében a marxi politikai gazdaságtan szaktudományos jelentőségére helyezte a hangsúlyt, szemben azzal a vélekedéssel, mely szerint az értékelméletet Marx csak azért vette át a klasszikusoktól, hogy a kizsákmányolás erkölcsi kategóriáját alátámassza. Marx *A tőkében* olyan kérdésekre adott választ, amelyek a korabeli közgazdasági viták homlokterében álltak. Ezek a kérdések ma is napirenden vannak, és jellemző, hogy az egyes irányzatok ma is belesznek ugyanabba a csapdába, amelybe elődeik. Azzal a különbséggel, hogy ahol a klasszikusok problémát láttak, ott azt a mai szerzők sokszor már nem is érzékelik. Az értékelmélet következetes alkalmazása – *A tőke* három kötetének egészében – tette lehetővé Marx számára, hogy helyesen tudta, ábrázolni a növekedés és az egyensúly kérdését, a válságot és a forgalmi folyamat jelenségeit. Fontos hangsúlyozni, hogy a marxista politikai gazdaságtan, illetve a kelet-európai közgazdasági viták nem ezt az utat követték, hanem éppen ellenkezőleg, ezeket a kérdéseket az értékelmélettől elszakítva tárgyalták, magát az értékelméletet pedig önállóan kezelve az értéknagyság kérdésre redukálták.

Michalik István kapcsolódva a bevezetőhöz, rámutatott: az eredeti kérdés az, hogy miből ered a gazdaság. Ennek, valamint a további problémák – mint például az értékátvitel kérdésének – a kulcsa a munka kettős jellegének a megkülönböztetése. Ez teszi lehetővé Marx számára, hogy *A tőke* három kötetében érvényesítse az értékelméletet, és ne kényszerüljön annak feladására vagy elferdítésére, mint Smith vagy Ricardo tette. Ez egyidejűleg a probléma megoldását is jelenti. Az absztrakt munkának, mint specifikus társadalmi viszonynak a felismerése a döntő, sajnos a követők ezt gyakran félreértelmezték, mint ezt a 20-as években lezajlott viták is reprezentálják.

Nagy András hozzászólásában rámutatott arra, hogy még a „legmodernebb” megközelítések sem tudják a költségek meghatározó voltát elvitatni, és innen már csak egy lépés a munka-értékelmélet. Ő is felhívta a figyelmet Ricardo és Marx elméletének különbözőségére, utalva itt a marxi pénzelméletre, amely az érték és a csereérték megkülönböztetésén nyugszik, valamint negatív példaként az ún. értékvitára, ahol Marxon kérték számon Ricardo egyoldalú mennyiségi kérdésfelvetését. A döntő pont szerinte a fetisizmus tárgyalása, annak a felismerése, hogy az absztrakt munka történelmi kategória.

Weiner György kapcsolódva az előzőekhez, szintén Marx és Ricardo viszonyával foglalkozott, hangsúlyozva, hogy az előbbit elsősorban a mérés érdekelte, és az „egységet” előbb a gabonában találta meg, és csak később tért át a munkára. Az etikai értelmezéssel szemben hangsúlyozta, hogy éppen értékelméleti alapon nehéz a kizsákmányolás bizonyítása az egyenértékűség miatt, míg szerinte az osztályok léte enélkül is bizonyítható.

Lipécz György referátumában egyfelől azt állította, hogy a marxi értékformákra vonatkozó gondolatmenet alkalmas kiindulópontot kínál a mai pénzrendszer

elméletének axiomatikus kifejtéséhez. Másfelől viszont az értékforma elválasztandó az értékfogalomtól, azaz az értékformát külső formaként kell értelmezni. Ez a feltétele a transzformációs probléma elvi tisztásának is. Megőrizhető a marxi gondolatrendszer számos lényeges, zseniális eleme, miközben a munkaérték-elmélet elveszíti döntő jelentőségét.

Czabán László a közgazdasági viták politikai meghatározottságára hívta föl a figyelmet. Az elmélet eróziója megfelelt a rendszer eróziójának, és a marxi elmélet kellemetlen kritikai élet pl. a fétis kérdését igyekeztek elhallgatni vagy félremagyarázni. Felhívta a figyelmet, hogy noha az érték kapcsán a minőségi kérdés az elsődleges, ennek vannak mennyiségi konzekvenciái.

Vörös Gyula Hoch Róbert délelőtti előadására reagálva hangsúlyozta, hogy az értékelmélet nemcsak a jövedelemelosztási viszonyok magyarázata, hanem árelmélet is, mivel az érték szükségképpen az árban jelenik meg, ennyiben annak legmélyebb magyarázata. Másrészt Marxra hivatkozva kiemelte, hogy a köztulajdon bázisán is lehetséges árutermelés, ha elkülönültség van.

Szigeti József szintén Hoch Róbert előadásához kapcsolódva rámutatott, hogy a jövedelemosztás szintén a termelésben van megalapozva, mivel megelőzi a termelési eszközök elsődleges elosztása. Az absztrakt munka kérdését elemezve kifejtette, hogy az létezik az árutermelést megelőzően is, de csak áruviszonyok között önállósul, és jelentkezik a munkatermékek dologi tulajdonságaként.

Morva Tamás az értékelméletet szintén szélesen értelmezve annak alkalmazását szorgalmazta a szocializmus viszonyainak vizsgálatára és különösen a bukás okainak feltárására. A polgári modellek szerinte erre nem alkalmasak, mivel tekintélyes matematikai apparátusuk ellenére statikusak, és csak a használati értékkel foglalkoznak.

A MARX ÉS A SZOCIALIZMUS PROBLÉMÁJA CÍMŰ SZEKCIÓÜLÉS ÖSSZEFOGLALÁSA

A felkért hozzászólók alfabetikus sorrendben tartották rövid referátumukat, majd szabad vitára, kötetlen beszélgetésre került sor a megjelentek – 3 5 fő – körében.

Juhász János vitavezető a posztkapitalista társadalom szakaszolásáról beszélt. Kimutatta, hogy Marx és Engels korai (1848-1850) műveiben, különösen *A Kommunista Párt Kiáltványában* és *A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez* című munkában nem szerepel a későbbiekben viszonylag részletesen jellemzett alsó és felső fok, valamint a kapitalista társadalom közé iktattak egy átmeneti időszakot. Az átmeneti időszak történelmi feladata azoknak a forradalmi változásoknak a keresztülvitele, amelyek lehetővé teszik a későbbiekben szocializmusnak átkeresztelt alsó fokra jellemző termelési viszonyok (a *társadalmi* tulajdon kialakulása és ezzel az árutermelés kiküszöbölése, a szükségletre történő termelés és a munka szerinti elosztás) meggyökerezését.

A későbbiek során – vélhetően a klasszikus kapitalizmus nivellációs tendenciájának dominanciája következtében – a marxi-engelsi posztkapitalizmus koncepcióból kiküszöbölődött az átmeneti időszak szakasza. (Bár *A gothai program kritikájában* található egy ilyen időszak szükségszerű közbeiktatására utaló megjegyzések.)

Az átmeneti időszak problémája az idős Engels munkáiban bukkan föl ismét, és Lenin munkáiban válik plasztikussá. Az okot az imperialista szakasz jellemzőiben és az

egyenlőtlen fejlődés törvényszerűségeiben kell keresnünk.

Az átmeneti szakasz vagy korszak már nem kapitalizmus, de még nem szocializmus. Reverzibilis történelmi szakasz.

A létezett szocialista országok, illetve szocialista irányultságú államrendek, azaz az átmeneti korszakban levő rendszerek bukásához nagyban hozzájárult, hogy az átmeneti korszak problematikája háttérbe szorult az elméletben, és e társadalmak viszonyait és a fejlesztésükkel kapcsolatos feladatokat inadekvát, a szocializmus, illetve az alsó fok kategóriáival próbálták megragadni, megfogalmazni.

Krausz Tamás szerint a gorbacsovi korszak kezdetén még nem volt szükségszerű, 'vagy legalábbis nem látszott annak az, hogy a folyamatok a kapitalizmus restaurációjához vezetnek. Volt egy történelmi pillanat, amelyben újra kiadható lett volna a jelszó: Minden hatalmat a szovjeteknek! Ezáltal realizálódhatott volna egy valódi demokratikus szocialista, egy valódi 'baloldali alternatíva.

E történelmi pillanat elszalasztásában nagy szerepe volt annak, hogy a korábbi időszakiban a volt szocialista országokban a létező szocializmus szocializmusnak elkötelezett kritikusait sokkal inkább háttérbe szorították, mint azokat, akik a liberális alternatíva számára nyitottak utat.

Rozsnyai Ervin a szocialista irányultságú államrendek bukásának egyik lényeges aspektusáról szól. Nevezetesen arról, hogy a két világrendszer között folyt termelékenységi verseny korábban a szocialista országok számára kedvező trendje az 1970-es évek elejétől megtört, és a volt szocialista országok nem hajtották végre azt a technológia-váltást, amely a tőkés centrumban a '70-'80-as években lezajlott. Az okokat keresve kimutatta, hogy a váltás elmaradásában nem az anyagi eszközök és a munkaerő képzettségének a hiánya játszottak szerepet. Számszerűen igazolta, hogy a két fronton folytatott és politikai-eszmei hibákra visszavezethető túlméretezett fegyverkezési verseny és az ezzel összefüggő kambodzsai és afgán 'kaland az anyagi erőforrások oly mértékű pazarlását jelentette, amely egyrészt csak a Szovjetunió II. világháborús veszteségeivel hasonlítható össze, másrészt elegendő lett volna a szükségszerű technológia-váltás keresztülviteléhez.

Szénást József mondandóját a marxi politikai gazdaságtanra alapozva kimutatta, hogy a tőkés módon szervezett termelés a profitráta tendenciális esésének törvénye következtében, amely egyfelől a tőkés rendben a termelőerők fejlődésének megjelenési (mozgás) formája, másfelől a termelékenység fejlődésének a gátja, valamint a tőkés rend emberellenes volta miatt, a történelem szükségképpen ismét napirendre tűzi a szocialista átalakulás feladatát.

Szigeti Péter politológus az elvégzetten, de folyamatban levő múltértékelés zavarairól beszélt. A szocializmus tegnapi és mai ellenfelei a legképtelenebb érveléseket adják elő az összeomlás magyarázataként – nagy hangerővel. Barátai körében sem mindig sikerül az értékelés adekvát mércéjét megtalálni. Ezt a mércét nem lehet a marxi kommunizmus kifejlett formájában keresni, mert azt nem erre a régióra szabták. De létezik kétféle olyan politikai értékelés, amelyet a maga részéről nem tud osztani, mert igazságmagvuk csekély. Az egyik szerint a létezett szocializmus elfajzása 1929-el kezdődött (sztálini thermidor), a másik szerint 1956-tal, az SZKP XX. kongresszusával (hrusosovi revizionista fordulat). Politikátörténetileg persze mindkét váltás jelentős volt, de a szocializmus azon világtörténelmi kísérlete, amely a viszonylagos elmaradottság talaján jött létre, még az 1960-as, 70-es évtizedben is jelentős gyakorlati eredményeket mutatott. A bukás belső okait az utolsó húsz évben, s nem a korábbiakban kell keresni. A végzetes tényeket, az elgyengülést a világgazdaság 1973-74 utáni fordulatához való alkalmazkodás hiánya, a leértékelt hagyományos iparszerkezet váltotta ki, melyben a szovjet gazdaságirányítás és egypártrendszerű

hatalomgyakorlás jelentős szerepet játszott. Képtelen volt az állami tulajdon szocializálásának még a felvetésére is, az erőforrások allokációjának és a tervezés demokratikus legitimációjának korszerű formái felé előrenyomulni.

Végső soron a gazdasági verseny elvesztése vezetett a politikai és katonai verseny, a hidegháború elvesztéséhez, amely nem valami szovjet találmány volt, hanem a hegémén tőkés világ és a szocialista kísérlet együttélésének következménye. A létrejött nemzetállami kapitalizmusok rövid távon de facto alulmúltak, középtávon láthatóan alulmúlják azon rendszerek teljesítményeit, amelyeket felváltottak. Ez is hozzátartozik az adekvát mérce kereséséhez, s a „Gorbacsov szindróma” nyomán sietve zsákutcát kiáltó politikusok tetteinek objektív mérlegre tételéhez.

A vitába két, talán feladatnak, programjavaslatnak is tekinthető gondolat fogalmazódott meg:

1. A marxizmus eszközeinek igénybevételével pontos analízisét kell adni a szocialista államrendek bukása okainak.

2. A marxista elmélet erejét a napjainkban zajló folyamatok elemzésével kellene igazolni az elmélettörténeti műltratekintés helyett. E kíváncsi megfogalmazója szerint ugyanis – bár nem kívánatos módon – napjaink minden történése a marxizmus helyességét igazolja.

A MARX ÉS A MUNKÁSMOZGALOM CÍMŰ SZEKCIÓÜLÉS ÖSSZEFOGLALÁSA

A vitát vezető *Erényi Tibor* exponálta a Marx életműve körül kavargó vitákat. Mi az, ami a marxi gondolatokból állja az idő próbáját? Hogyan viszonyul Marx eredeti gondolatvilága a későbbi szocialista teoretikusok, különösen Lenin eszméihez? Mennyire tehető felelőssé az elmaradott országok szocialista kísérletének a kudarcáért? Hogyan alakult a liberálisok és a szocialisták viszonya?

A vitában – amelynek 14-15 résztvevője volt –, először néhány, előre felkért előadó szólalt meg.

Kende János érdekes, kevésbé ismert részleteket ismertetett Marx és Engels válogatott munkáinak első, Szabó Ervin gondozta magyarországi kiadásáról (illetve ennek a közlésig eljutott első két kötetéről) többek közt Kautsky és más külföldi szocialista vezetők közreműködéséről. Szabó Ervin sajátos módszerét úgy jellemezte, hogy minden dokumentum elé korrajzot készített (anarcho-szindikalista szellemű kommentárokkal). A vállalkozásnak a pártból való kiválása-kirekesztése vetett véget.

Pintér István a Szocializmus 1933. évi Marx-számáról adott képet, amely Marx halálának 50. évfordulóján jelent meg. Sajátsága volt, hogy cikkei még Hitler hatalomra jutása előtt íródtak, ezért erre még nem reagálhattak. A szociáldemokrata párt az akkor érvényben levő rendkívüli intézkedések miatt nyilvános ünnepélyt nem rendezhetett, de a pártválasztmányon megemlékezett az évfordulóról. Később Mónus Illés újabb kétkötetes Marx-Engels válogatást állított össze, ez azonban csak 1945 után jelenhetett meg. Lépések történtek *A tőke* I. kötetének a lefordítására is (Nagy Tamás).

Székely Gábor az 1933-as moszkvai megemlékezésről ismertetett alig ismert adalékokat, amelynek eszmei előkészítésében nagy szerepet játszott Kun Bélának a kor szellemében fogant írása. A Bolsoj tyeatr-beli gyűlés mellett, ahol a protokoll szellemében Sztálin is megjelent, akadémiai ülés is volt. Itt az akkor már kirekesztett

Buharin részvételét is engedélyezték. Ez az ülés azonban nem kapott nyilvánosságot.

Horváth Jenő az olaszországi Marx-recepció korszakairól szolt. Jóval a szervezett munkásmozgalom megjelenése előtt Mazzini és Andrea Costa már olvasták, sőt fordították Marxtot. Később a szocialista mozgalom kibontakozásakor (Labriola, Turati munkássága idején) Marx általánosan elismert gondolkodója és jelképe lett az olasz mozgalomnak. Létezett a munkásmozgalomtól független „akadémiai” Marx-recepció is (Salvemini, Einaudi). Jelentős periódus Gamsci Marx-értelmezése. A második világháború utáni olasz filozófiai és politikai gondolkodásra pedig igen nagy volt a marxizmus befolyása.

Ikladi Lajosné a munkásmozgalom és a marxista gondolkodás jelenlegi válságának tényezőit kutatta. Ennek az oka – mondta – nemcsak a tömegeiket ért sokk, hanem az is, hogy a szocialista korszakban a mozgalom mint ilyen, elhalt. A tömegek szinte „sértődött” elfordulása egykori eszméinktől a szakszervezetekre is kisugárzott. A kiütkeresését tartja a fő feladatnak.

Szántó György az Európa Parlament baloldali képviselőcsoportjának budapesti ülése alapján azt világította meg, hogyan látják a vitatott problémát a nyugat-európai kommunista pártok. Az európai integráció hatását elemezte a bennlevő, illetve a belépni kívánó országok munkásmozgalmára.

Harsányi Iván írásban Kunfi Zsigmond Marx-reflexióit adta át, felszólalásában viszont a vitabevezetőhöz kapcsolódott. Azt vizsgálta, hogy az 1989 utáni „Marx-apály” mennyire az életmű történelmi pályájának a végpontja, vagy mennyire csupán a munkásmozgalom apályának, és a „reálisan létező szocializmus” összeomlásának időleges kísérőjelensége. Részben a világtendenciák, részben a Marx iránt kritikus szerzők (Habermas, Valverde) írásai alapján az utóbbi álláspontra helyezkedett.

Jemnitz János figyelmeztetett: a rendezvény kevéssé szolgálja a –marxi gondolatok terjesztését, a szekcióban is szinte kizárólag a szakmából ismerős arcok jelen. Hiányoznak viszont a munkások, főleg a szakszervezetek. Ez azzal fenyeget, hogy szektaszerepre ítéljük magunkat. Az okok messzire vezetnek: az elmúlt negyven évben számos akadályt emeltek azok előtt, akiknek megvolt a képessége arra, hogy szembenézzenek a valósággal. Nagyon nehéz ma reális, konkrét alternatívát találni, a keresés hosszú korszaka áll előttünk. Nem az ellenfél olyan okos, a valóság lett sokkal összetettebb.

Erényi Tibor zárszavában egyetértett azzal, hogy a szakszervezetek talpraállása az egyik fő probléma. A felszólalásokra utalva hangsúlyozta: nem csupán a liberálisok hatottak a munkásosztályra, hanem a marxi eszmék mozgatta munkásmozgalom is a liberálisokra, különösen a kapitalizmus kényszerű önkorrektív fejlődésére. Kiemelte, hogy a legutóbbi időben Nyugaton, sőt itthon is a marxi eszmék iránti tudományos érdeklődés némi élénkülése tapasztalható, ami arra utal, hogy ezek tovább munkálnak a történelemben.

A MARXIZMUS ÉS A MŰVÉSZET CÍMŰ SZEKCIÓÜLÉS ÖSSZEFOGLALÁSA

Szerdahelyi István vitaindítóként összefoglalta előadásának téziseit, majd *Gyertyán Ervin* egyetértve azzal, hogy Marxnak és Engelsnek nem volt még látens esztétikája sem, kifejtette, hogyha lett volna, amikor sem tudtak volna a mai világ esztétikai problémáihoz hozzájárulni. Tipikusság-meghatározásuk csak az irodalomra

alkalmazható, ám a tipikus élethelyzetet a XX. sz.-ban Kafka ábrázolta; Lukács esztétikája a gyakorlatban használhatatlan. A marxista esztétika szerinte 3 módon lépett fel: 1. A hatalom nevében, konformista módon; 2. Lukács és iskolája a klasszikusok, a kritikai realizmus mellett, de a XIX. sz.-ra orientálva; 3. Továbbfejlesztési törekvések jegyében, azzal a megfontolással, hogy ha már kötelező, legyen progresszív. A marxizmusnak minden új gondolatot el kell fogadnia, bárholon jön.

Vitányi Pál kifejtette, hogy ezt a marxista esztétika meg is tette: József Attila esztétikája marxista, noha Arisztotelészből indul ki, és tomista gondolatmenetét követ. Lehetségesnek tartotta, hogy legyen marxista esztétika – bár e megjelölés nem jó –, amelyik az esztétikai gondolkodás nagy történelmi törekvéseibe illeszkedik.

Lázár Endre azt az igényt fejezte ki, hogy a marxista esztétika legyen a munkások számára is közérthető.

Aradi Nóra arra hívta fel a figyelmet, hogy e témakörben a szakesztétika mellett figyelembe kell venni a művészek megnyilatkozásait; bár nem áll mögöttük komplett esztétika, izgalmas kérdéseket vetnek fel. A képzőművészeti kutatásokban fontos az empirikus anyag feltárása.

Illés László szerint hatalmas manipulációval állunk szemben, fel kellene mérni a marxizmus értékeit. A marxista esztétika lényege a szociális érzékenység. A mai kapitalizmus rosszabb a hajdaninál, élesedik a válsághelyzet; a szociális problematika előtérbe fog lépni a művészetben.

Kővágó Zsuzsa rámutatott, hogy a posztmodern már 70 évvel ezelőtt megcsinálták, ma egyesek újra feltalálják a munkásmozgalomban született avantgárd törekvéseket. A marxista esztétika igazi elmélet helyett kampány elveket hirdetett, s ez az oka a fiatalok orientációs zavarainak.

Simor András arra hívta fel a figyelmet, hogy voltak marxista világnézetű művek, de az esztétika nem dolgozta fel ezeket. Nekünk kell e hiányt pótolni.

Voigt Vilmos szerint a folklorisztikában nem volt külön marxizmus, de volt egy elfogadható és továbbfejlődő tradíció. A marxista kézikönyvek nagyvonalúak voltak, nem kell őket újraírni. Volt nálunk egy konszenzus a művészetelméletben, s az folytatható és folytatódik.

Simor András és *Szepes Erika* szerint viszont a 80-as évek tankönyvei antimarxista és tudománytalan álláspontokat képviselnek, s ma is torzítják a fiatalok világnézetét.

Nyirő Lajos szerint nem volt homogén marxista esztétika; ennek története a hivatalos-defenzív-konzervatív és az egyre betiltással fenyegetett progresszív erők harcának története volt.

A vita – amely az aktuális politikai helyzet értékelése fölötti nézeteltéréseket is érintette – *Szerdahelyi István* összefoglalójával zárult.

Készült 500 példányban

**Ez a
487
példány.**

A sorozatot szerkeszti Simor András

Szerkesztette Szigeti József

ISBN 963450342X
